

Németh László

Negyven év

*Tájékoztató pályámról és munkásságomról**

1965

* Az önéletrajzi tanulmányt Németh László abból az alkalomból írta, hogy az Iszony c. regény francia nyelvű fordításának megjelenését követően egy jeles francia író levélben érdeklődött munkásságáról. A tanulmányt sohasem fordították le franciára, s így nem jutott el a francia íróhoz. (Z. M.)

Amikor a francia Iszony Párizsban megjelent, egy kiváló francia író megtisztelő levélben keresett fel, sőt nevét is odaadta, hogy a drága regény borítószalagján az olvasók figyelmét fölhívja rá. Az ő érdeklődését akartam ezzel a Tájékoztató-val kielégíteni. Ez magyarázza meg számos sajátságát. A Novellák-ról írva, ezért indultam ki a francia Iszony előszavából; Veszprém helyett, ahol a Nagy család-ot bemutatták, ezért mondok vidéki egyetemi várost; a Puskin-könyv s drámai szilánkjai, a Csapda ezért nem szerepel az áttekintés végén: később írtam őket, mint ezt. De tán épp az, hogy az ismertetés viszonyainkban tájékozatlan olvasót tételez fel, teheti alkalmassá arra, hogy újabb nemzedékek kezében, akik pályámról, kibontakozásom körülményeiről éppoly keveset tudnak, úti vezetőül szolgálhasson.

Azt, természetes, már írás közben láttam, hogy tájékoztatóm terjedelmesebbre nőtt, semhogy lefordíthassuk és elküldhessük. De meg a francia Iszony is hiába fogyott el csakhamar, az öreg akadémikus tetszését, úgy látszik, más vélemények, befolyások ellensúlyozták, s a kiadó sem új (zseb) kiadást nem rendezett belőle, sem újabb könyvért nem fordult hozzám; úgyhogy franciaországi kopogtatásomnak s a legnagyobb kartársi jóindulatnak, mellyel pályámon találkoztam, ez az írás - a Negyven év - lett egyetlen gyümölcse.

I

Első tanulmányok

Az első két tanulmányt, melyet munkáim közé már fölvennék, 1925 nyarán írtam. Mind a kettő friss orvosi műveltségem s írói hajlamom közt kereste az összeköttetést. Az egyiket, melynek a tudományos *Új szempontok a status praesens felvételében* címet adtam, akkori főorvosomnak nyújtottam át, engedélyét kérve bizonyos vizsgálatok elvégzésére. Ebben azon mesterkedtem, hogy az akkoriban divatba jött alkattan segélyével mint lehetne ébredező írói emberlátásomat a betegek leírásában biológiai fogalmakkal rögzíteni. A másik - *Az Ady-vers genezise* -, melyet a Nyugat folyóirat tanulmány pályázatára készítettem, ugyanezt az utat az ellenkező irányba járta; egy hatalmas biologikum, Ady alkatának nyelv- és versformáló munkáját próbálta verstani forradalmának a követésében grafikonra venni.

Novellák

Pályámon azonban nem ezek a tanulmányok indítottak el, hanem egy korábban írt novella, a *Horváthné meghal*, melyet a tanulmány pályázattal egyidőben meghirdetett novellapályázat húzott elő papírjaim közül. Hogy ezt a novellát pontosan mikor írtam, ma már nem tudom megállapítani; - későbbi kedves modellem, nagyanyám halálát írom meg benne (s a nagy parasztszaladot szétszaggató pört), de nem úgy, ahogy történt, halála után, hanem jóval előbb, ahogy bekövetkezhetett volna, 23-ban vagy 24-ben. A történetnek váratlan sikere lett: a háromszáz novella közül olyan műértők, mint Osvát Ernő és Kosztolányi Dezső méltatták az első díjra, s negyven év múltán, egy mai magyar novellagyűjteményben még mindig ezzel a munkámmal akarnak szerepeltetni. Ezzel kezdi, a pályadíj átvételéhez fűződő anekdotával a francia *Iszony* előszóírója is bemutatásomat. Ezekben az anekdotákban a szokásosnál nem több az igazság (a dolgot *Íróvá avatnak* címen néhány év múlva magam is megírtam). Tévedés például, hogy Osvát Ernőt, a *Nyugat* szerkesztőjét első találkozásunkkor azzal a kijelentéssel hökkentettem meg és szomorítottam el, hogy novellát pedig nem írok többet. *Irgalom* című regényem, melyet hatvanhárom éves koromban fejeztem be, abból a novellából nőtt ki, amelyet következő találkozásunkra vittem el neki, s bár a novella műfaja fejlődéséből később kiesett, az a kötetnyi, folyóiratokban megjelent vagy kéziratban maradt elbeszélés, amely könyvfedelet sosem látott, szépírói munkásságom legősibb része.

Harmadik Magyarország

Osvát Ernőt nem mint szépíró felfedezőjét érte bennem a csalódás. Ő az én írói, sőt költői képességeimnek, ahogy megjegyzéseire visszaemlékszem, jó diagnosztája volt. A csalódást egy levelem okozhatta, melyet Bécsből, nászutamról, a díj átvétele után írtam neki, s amelyben szíveimből és terveimből, krónikussá vált rossz szokás szerint, többet mutattam meg, mint bölcs lett volna. Ebbe a levélbe csúszott bele a fiatalos mondat, hogy a „magyar szellemi erők organizátora” óhajtok lenni. Osvátot azonban, aki bizonyos területen az volt, valószínűleg nem ez a távoli konkurrencia idegenítette el tőlem, mint akkor hittem. Az jelentkezett már ebben a levélben is, amit néhány évvel később egyik írásomban (melyet egy jobboldali lap adott vissza) *Harmadik Magyarország*-nak neveztem. Ez a Harmadik Magyarország akkoriban nem volt

még sehol, semmiféle párt, intézmény, csoport nem képviselte. Az a meggyőződés szülte, hogy a két Magyarország, sem a Horthy restaurációt végrehajtó, sem az ellenzékbe szorult polgári liberális, nem az igazi; az igazit, az elődök sugalmazását megértve, a többség érdekét vállalva, nekünk, írónak kell a magyar népből megidéznünk. A Harmadik Magyarország így jobban hasonlított egy platóni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz. A különös, hogy ez a platóni Magyarország, a következő évtizedekben, ha hivatalos képviselőt nem talált is, az eseményekben, a nemzet s főként az értelmiség közérzetének az alakításába mégiscsak beleszólt.

Készülődés

Ennek az „igazinak” érzett Magyarországnak az előhívását, pályám első hat-hét esztendejében, néhány alkalmi cikktől eltekintve, szinte kizárólag irodalmi tanulmányokban kíséreltem meg. Nemcsak, mert erre volt módom, azért is, mert túlbecsültem az irodalom lehetőségét, mely Magyarországon viszonylag valóban nagyobb, de mégsem akkora, amint én képzeltem. 1926-31 közé eső tanulmányaim, melyek jóval később *Készülődés* címen jelentek meg, céloknak megfelelően három területen mozogtak. A régibb magyar hagyományokból, de főként az előttünk járt nemzedék, a *Nyugat* íróinak a munkáiból igyekeztem kiolvasztani, amit ebben az új országalapításban (melyet a történeti Magyarország szétesése bizonyos fokig időszerűvé tett) használhatunk. Ady Endre és kortársai után ekkor kezdtek fölbukkanni egymást keresgélve egy új, csaknem olyan jelentős nemzedéknek a zavaros időkben különös, egyéni utakat megjáró tagjai: ezeket szerettem volna új lovagrenddé, magyar kerekasztallá összehozni. Végül, hogy az új Magyarország ne csak az igazi, de a legfrissebb, legmodernebb is legyen, mely a kor sugallatait a maga javára használja, s eleven anyagcserében eredményeit is tovább tudja adni, nyelvet nyelv után tanulva, több nagy tanulmányban mértem föl olyan írókat, mint Pirandello, Gide, Freud, Ortega, s kritikai naplómban egy-egy könyv kapcsán tucatjával mutatva meg másokat, mint Joyce, Valéry, Claudel, Huxley, Lawrence stb.

Emberi színjáték

E korszak írásai közül a legmaradandóbb nyomot egy csomó olvasó szívében mégsem ezek a tanulmányok hagyták, hanem egy szépirodalmi munka. 1928 nyarán megtakarított filléreimből nagyobb utat tettünk Olasz- és Franciaországban. Ezen az úton nemcsak az derült ki, hogy nem utasnak születtem; Párizsban a Luxembourg-kert s a Louvre közt ingva, az Hotel Montesquieu-ben töltött egy hónap alatt olvastam el Proust tizennégy kötetét. Hazatérve még egy hónapom maradt (ekkor lettem iskolaorvos) az iskola megkezdéséig: ezalatt írtam meg az *Emberi színjáték* első hat fejezetét. Amíg én magam nem számoltam be róla, sem ezen, sem későbbi regényeimen senki sem vette észre a Proust-hatást. Később nagy tanulmányokat írtam módszeréről és világáról, egyikből sem vettem át jóformán semmit sem. Mégis ő figyelmeztetett, hogy másképp is lehet regényt írni, mint nálunk divatban volt; hogy a 19. század nagyregény igénye s a 20. század művészibb érzékenysége összeegyeztethető.

A regény tulajdonképp ironikus műnek indult; azt akartam megmutatni, micsoda testi-lelki fogyatkozások lappanghatnak a szentség mögött. Modellje egy földim, egyetemi kollégám volt, akit neuraszténiája nemcsak a nőktől zárt el, de vizsgái letételében is meggátolt. Hazamenet a falunkban mint kuruzslónak széles patientúrája támadt a külső sori szegények közt. Ezt az alakot növesztettem én meg „impotenciája” felől már-már krisztusi méretekre. A téma azonban

bosszút állt; írás közben derült ki, hogy nem a betegség határozta meg a szentséget, a szentségre rendelt emberi természet az, amit mi betegségnek látunk. A hős a maga lábára állva kibújt az irónia pányvájából, melyet az írói szándék vetett rá, s bár egy csendőrgolyó terítette le, szinte úgy illant a mennybe a szilasi szőlőhegyen köré gyűlt tanítványai közül. Amikor a regénynek címet adtam, egy pillanatra sem gondoltam Balzac *Comédie Humaine*-ére (amelyet én inkább Emberi komédiának fordítottam). Amire a cím emlékezett, s amivel vitázott: az *Isteni színjáték* volt, szerkezete, mint azé, hármassal: Pokol, Purgatórium, Paradicsom (legfőleg arányuk más: széles alapról indulva, fölfelé párlódott, vékonyult), s bár szentről szólt, kihagyta az Istent s a kegyelmet; azt mutatta meg, amit több késői művem (regényben az *Égető Eszter*, *Irgalom*, drámában a *Nagy család*), hogy a vallást tápláló lelkierők mint építhetnek föl a vallás hiedelmei nélkül a régi szentekével versenyző életet.

Gyász, Bodnárné

A *Készülődés* korának utolsó két éve: görög korszakom. A Szophoklész-napló (L.: *A minőség forradalma*) tán képet ad, miféle vonzódás vitt a görögök felé. E vonzódásnak mértéke lehet, hogy mint állásban levő orvos, családapá, még az egyetemre is beiratkoztam, hogy klasszika-filológussá képezsem át magam. A görög hatás azonban nálam mást jelentett, mint a 18. század németjeinél. A görögökben én nem az eredményt, a klasszikus formát szerettem: a meredek utat, a kötélfágcsót, amelyen a semmiből a dolgok tetejébe léptek. A zsenialitás útja volt ez, nem egyéni, hanem népművi méretekben. Pajtáshagyománynak neveztem példájukat, mely civilizatorikus merevedésünkben a teremtető dilettantizmus ugrásaira bátorít. A görög szellemet Hérodotosz testesítette meg előttem: az akkori óvilágot bejáró, csillogó ifjú figyelmével; Arisztophanész századunk művészetének lehetne olyan sugallója, mint Shakespeare az előzőé. A legnagyobbat, nőalakjaimat azonban Szophoklészről s tán Olümpia szobrairól kaptam: attól a férfiak fölé nőtt női nagyságot (mely szép egységet kínált a bennem levő férfiszexuálisnak s nőies érzékenységnek), ezektől a becsvágyat, hogy az emberi külsőhöz ragaszkodva isteni lényeket teremthessenek. Az első mű, amelyben ez, amennyire korunkban lehetséges, sikerült is: a *Gyász* volt. Indítást rá első kislányunk halála adott, záró képét, a temetőjáró szép fiatalasszonyt férjét-fiát vesztett unokanővérem történetéből kaptam. A regény helyes címe mégis inkább „Büszkeség” lehetne; ez dermesztette bele a falu szemétől ellenőrzött parasztasszonyt, aki méltó akart a csapáshoz maradni, a vágyakozó élet egy-egy moccanása után, mind vadabb elzárkózásba, míg csak élő szobor nem lett belőle. A *Gyász*-t sokan legtökéletesebb regényemnek tartják; az biztos, hogy jóslatszerűségiben (bár vannak versenytársai) mindet fölülmúlja; a Kurátor Zsófi lelke (hiába írtam *Égető Esztereket*, *Kertész Ágneseket*) halálig erősebb maradt.

A *Gyász*-szal egyidőben készült (aránylag hosszú drámaírói múlt után) első drámám, melyet gyűjteményembe felvettünk. Ez is parasztasszonyról szól, de idősebből, aki szíve elfogultságára tanult városi fia iránt akkor eszmél rá, amikor a cselédsorba nyomott idősebb, a Kainná tett, öccsét meggyilkolja. A szophoklészi lecke ebben a darabban (bár újabban vannak méltánylói), úgy látszik, nem adott olyan szerencsés ötvényt, s nem üt el úgy a magyar parasztvilág megszokott ábrázolásától, mint a regény. Előadására annak idején gondoltak; a sötét harmadik felvonás, az anya, aki a halott fejét szétlőve, maga tünteti el a gyilkos mellé állva a gyilkosság nyomát: visszariasztotta a színházi embereket.

A Tanú

Az a törekvésem, hogy kortársaimból az új Magyarországért küzdő kerekasztalt hozzak össze, igen hamar hatalmas ellenfeleket támasztott, akiknek a kiváló költő s kevésbé szerencsés irodalmi vezér Babits Mihály is köztük volt (ekkoriban a *Nyugat* szerkesztője, egy busás díjakat osztó alapítvány kurátora s hatalmas baráti kör feje); de maguk a kortársak sem igen értették: mihez s milyen jogon toboroz ez a kritikus, aki nekik legalább még egyenrangúságát sem bizonyította be. Az irodalmi vezér s a legtekintélyesebb kortársak szövetsége megpecsételte elszigeteltségemet: 1931 nyarától nemhogy kiadóm, folyóirat sem volt, ahol megjelenjek. Én jól viseltem ezt a kitaszítottságot. Akkor már tudtam, amit egész pályám bizonyít, hogy nekem a homály az elemem, legnagyobb lépéseimet mint író az ismeretlenségben tettem; a *Gyász*, *Bodnárné* s egy csomó elveszett vers is ebben a végtelennek és véglegesnek látszó homályban keletkezett. Ekkor jelent meg Gulyás Pál, a debreceni költő, későbbi barátom, tanulmánya egy eldugott felekezeti lapban. A magyar szellem „új orientációját” látta bennem, s levelezésünkben a csend megtörését követelte. Erre csak egy mód volt, amelyre folyóiratjaink szűk szempontjai közt hányódva gondoltam már: ha én indítok folyóiratot, s azt egyedül, az idő szükséglete szerint, esszékkal írom tele.

Az előző években ismertem meg a spanyol gondolkozó, Ortega munkásságát. Neki volt ilyen maga írta esszéorozata: az *Espectador*. Ez a keret s a cím, sajnos, nem az egyetlen, amit Ortegától kaptam. Az elmúlt két évtizedben (minthogy egy nagyobb tanulmányt is írtam róla) sokat emlegették a „reakciós”-nak minősített íróhoz fűződő kapcsolatam. Valóban, Ortega hatása is olyasféle volt, mint Prousté, nem a gondolatait, módszerét vettem át: annak a lehetőségét láttam s kívántam meg benne, hogy egyetlen elme a kor teljes szellemi látképét fölrajzolhatja. A múlt század nagy regényírói a jelen történészei voltak. Itt olyan gondolkozót ismertem meg, aki az esszé fogalmi nyelvén írta kora történetét. Mint természettudományi képzettségű s történeti érdeklődésű író, aki akkor már az orosz és spanyolt is beleértve, az európai nyelveket olvastam: eszközeim bizonyos fokig megvoltak ehhez a feladathoz. A cél azonban, amely felé az új feladatkitűzéssel törtem, egész más volt, ahogy a helyzet is, mint Ortega esetében. Több mint harminc év múltán úgy látom, hogy a magyarság százados pusztulásának a tüneteként, előbb a helyzetérzést, majd a tudatot is elvesztette, mellyel egy nép új történeti körülményei közé jutva, irányt és teendőt talál. Én ettől a nemzeti amnéziától szenvedtem úgy, mint kortársaim közül tán senki sem, s ezt a tudatot akartam dilettáns módra, a végszükségtől igazoltan, újraszőni. „Múzsám a szorongó tájékozatlanság”, mondta folyóiratom bevezetője. Ezt a szorongást próbáltam egy nálunk eddig példátlan vállalkozásban eloszlatni, s a helyes életcél magamon át olvasóimnak is megtalálni. Kísérletembe így morális elem is került: az „új enciklopédia” a cselekvés helyes módját segített volna felfedezni. A folyóirat címe: a *Tanú* is ezt fejezi ki; az *Espectador*-ral, Szemlélővel (mint az *Isteni színjáték* esetében) inkább vitázva, mint másolva azt.

A minőség forradalma

A *Tanú*-ból négy és fél év alatt tizenhét kötet jelent meg, több mint száz ívnyi anyag. Pályámnak ez volt a legnagyobb ugrása. Akik a *Tanú* megindítását a Babits Mihály s köztem támadt ellentéttel magyarázzák: nézzék meg az első évfolyamot. Épp fordítva volt: az ellentét azért támadt, mert e folyóirat igénye s anyaga bennem volt, s az az irodalomra szűkített *Nyugat*-ban sosem talált volna medret. Babits Mihály alig tévedt nagyobbát, mint amikor első számai alapján a *Tanú*-t mint eltévélyedést róttta meg. Harminc év múlva, amikor a német kiadó tanulmányaimból válogatást csinált, én magam a *Tanú*-t megelőző írásokból (tán túl szigorúan)

egyét sem mertem ajánlani: ő viszont harminc év anyagából kétharmad részben a *Tanú* első évének az írásait vette fel. Mint tanulmányíró tán csak betegségem első hónapjaiban, ötvenhárom esztendőskoromban álltam hasonló magason; szép bizonyítékaul, hogy a cél nagysága, a helyzet pátosza nemcsak a líra, szépirodalom, de az esszé szintjét is megemelheti.

A politikát ennek az első, tájékozódásra szánt évnek az anyagából teljesen kizártam. Volt szó a kapitalizmus végéről, az új fizikáról, Korányi Sándorról, a belgyógyászcikkről, alkattanról, a clunyi zsinat koráról, de azt, hogy korunk politikája milyen legyen, inkább csak negatívumokban jeleztem, elválasztva magam, különböző mértékben persze, a kínáló világnézetektől. A határozottabb politikai állásfoglalást a második évben egy erdélyi lap támadása kényszerítette ki, mely a marxista tanokat kérte számon írásaimon. Engem meglepett a támadás s az értetlenség, mellyel a haladó író egyedülálló vállalkozásomat nézte, s tán élesebben feleltem, mint utólag kívánnám. A cikk címét és tételét (*Marxizmus és szocializmus*) azonban harminc év múltán sem tudnám egészen megtagadni. Eszerint a marxizmusnak, ha a huszadik században győzni, uralkodni akar, új, korszerű fegyvereket kell kovácsolnia. Azt tehát, amit elvben a kommunisták is elismernek, amikor a marxizmus alkotó továbbfejlesztéséről beszélnek.

Számomra ebben a tanulmányban (amely később éppúgy, mint a Sztálin és Lenin közt különbséget tevő *Leninizmus kérdései*: idült vádpont lett ellenem) a szocializmus s a „minőség forradalmának” az összekapcsolása volt a döntő. A szocializmust, melynek követelésit osztottam s vállaltam, a minőség-elv beoltásával szerettem volna ruganyosabbá tenni. Minőségben akkor azt a ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elemet értettem, mely a görög s a nyugati civilizációt a többtől elválasztja; ennek a szabadságával, vállalkozó kedvével akartam a mi lomhább szocializmusunkat beoltani. Ezt az összekapcsolást, mint legtermészetesebb kohótól, kezdetben a Nyugtától vártam; majd az irredentizmussal szembefordulva Duna-Európa programjává tettem, kis népei közt a barátság szükségét négy nyelv s irodalom tanulásával s tanulmányozásával bizonyítva; végül a megpezdült magyarországi reformmozgalmat próbáltam az új, huszadik századi „minőségi szocializmus” porondjává avatni.

Az 1933-as év ugyanis, amely Hitlert Németország urává tette, nálunk ellenkező irányú védekező mozgalmat gerjesztett; írók, szociográfusok (azok is, akik, ha politizáltak, a kapitalizmus közelinek érzett összeomlására őrizték minőségüket) a konkrét nemzeti bajok felé fordultak; s a világkonjunktúrától függetlenül a magyar állapotokat vizsgálva, széles szociográfiai alapot adtak annak a tudatteremtő munkának, amelyre a *Tanú* vállalkozott. Egy ilyen mozgalom közelében én sem őrizhettem meg laboratóriumi elszigeteltségem. Az „új enciklopédia” egyre inkább a „mozgalom” fegyvertárává vált, annak az európai tájékozottságát, szintjét iparkodott biztosítani. Amikor egy időre a Rádió irodalmi vezetését is elvállaltam, rádió fizetéséből, hogy ezt a mozgalmat szíthassam, egy új folyóiratot bocsátottam rendelkezésére; a *Tanú* egyik számát (szaván fogva a reformjelszavakat hangoztató új kormányfőt) a *Reform*-nak szenteltem (a szerény cím alatt voltaképp a minőség-szocializmus magyar programját adva meg); *Európa és Magyarság* című könyvemben, a nyugati civilizáció rövidre fogott történetét rajzolva fel háttérül, a minőség átragyogtatásával igyekeztem a levegőben úszó jelszavaknak fényt, méltóságot adni s messzebb látó elitet nevelni. Végül ebben az időben keletkezett a *Magyarok Romániában* című útirajz is, mely a román királyságban élő kétmillió magyart, az új diaszpóra legnagyobb foltját, ennek az új szocializmusnak a terjesztőjévé akarta volna aktiválni.

A Medve utcai polgári

A minőség forradalma nemcsak irodalmi vagy épp politikai program volt; eszme, az életben is érvényesíthető s érvényesítendő. Természetes, elsősorban az én magánéletemben. Először csak a munkámat akartam „egészében” minőség-munkává emelni. Ha valami, a *Tanú* megfelelt ennek a követelménynek. Csakhogy én a kenyerünk nem írással kerestem (épp a *Tanú* éveiben alig volt irodalmi jövedelmem), a nap felében, akkor már hatodik éve, iskolaorvos voltam. Bár az iskolát s főleg az egészségtan órákat szerettem, ezt a lenézett, jobbára adminisztratív munkakört idáig a szükséges robotnak tekintettem, melyen a délután s éjszaka, írás és közlés szabadságát megvásárolom. Egy minőségi életben, úgy éreztem, nem szabad ilyen robot szekveszternek maradnia. De átalakítható-e az iskolaorvosi munka minőség-munkává? Ami mögött kezdettől ott lappangott a kérdés: átalakítható-e bármely munka, akár a levélkihordás is, minőségi munkává? Főorvosom jóváhagyásával az egyik budai polgárban összetett vizsgálatokba kezdtem, mely az iskola történetén, leírásán kezdte, s a szülővilág szociográfiáján át ért el az orvosi részig (a pubertás élettana, az alkati típusok kialakulásának a megfigyelése), hogy az értelmiségvizsgálatokon, az egészségtan órán szerzett tapasztalatok felhasználásával az osztályok mikroszociológiai megtervezéséig jusson. Nemrég egy fiatal tudománytörténész kimutatta, hány azóta támadt vagy felserdült tudományág kezdetei voltak együtt a vizsgálatokról kiadott első nagy összefoglalóban: *A Medve utcai polgári* című, jó százoldalnyi tanulmányban. Énnekem azonban nem a tudomány volt a fontos, hanem a kérdés, amelyre könyvemmel megfeleltem. S bár a vizsgálatokat a beszámoló megjelenése után csakhamar betiltották, úgy éreztem, hogy a feltett kérdésre jóhiszemű igennel felelhetek. S ha az iskolaorvosi munkával néhány év múlva föl is hagytam, ettől fogva virtusomat helyeztem belé, hogy mindazt, amit az élet, nemcsak mint kenyérkereső robotot, de mint terhet, kötelességet vagy épp csapást mért rám, a Medve utcában megkóstolt kísérletező kedvvel laboratóriumma, huizingai értelemben vett játékká alakítsam.

Bűn. Társadalmi drámák

Sajnos, a magam munkájánál ellenállóbb anyag is volt, melyet a „minőségnek”, ha komolyan vettem, át kellett járnia: a család. Az, hogy első gyermekünk halála után három, majd egy negyedik gyermeket szülítettünk a világba: már nemcsak az élet és apaság daca volt, bizonyítás és példa az egykézű országnak, hogy a család mekkora biztonságnak, örömmek lehet a forrása. Most azonban tovább kellett lépni. Ahogy akkori hitem szerint a magyarságnak csak mint a minőség elvével áterjedt mintanépnek lehetett az életre reménye, a családból is mintacsaládot akartam csinálni, amely kis körben szemléltet nagy általános követelményeket. Hogy ez a modell milyen legyen, a minőség igényén túl, három körülmény szabta meg: a környező nyomor, mely a gazdasági válság csúcspontján az iskolában, de az utcán is körülfogott; a meghirdetett „reform” szélhámos eldurrogatása, mely egyre határozottabban állított szembe a fennálló renddel; a sztálini időkben viszont marxistává se tudtam lenni, hisz azzal, úgy véltem, a virtuális huszadik századi szocializmust adtam volna fel. Mindez azt kívánta, hogy a magam társadalmából kiválva, állásomat feladva, a nyomorgókhoz közelebb kerülve: egy nagy családdá bővülő közösségben, a „minőség-szocializmus” piciny szigetét teremtem meg. Egy kis tanyát, vagy ahogy akkor mondtam, farmot akartam venni, azon a minőség-földművelés, kert-Magyarország sejtjét rendezni be, olyan munkásokat véve fel, akik egyben tanítványaim is. A terv nem volt egészen levegőbe ugrás: épp akkor egy kis pénzünk szabadult fel, elég egy tanya megvételére, a *Gyász* megjelenésével irodalmi jövedelmeim is csordogálni kezdtek; három gyerekkel, két tapasztalatlan embernek mégis kockázatos vállalkozás, a feleségem, a városi lány s bőszen anya visszaretent tőle. A pénz egy pesti családi házba épült bele, melyből

mire elkészült, villa lett. S én kézirataimból felocsúdva, mint a nyomasztó, négy-ötévi jövedelmemet kitevő adósság törlesztője, ugyanakkor „rózsadombi” villatulajdonos: kettős kelepcében találtam magam. A verem mélységét s szögeit semmi sem mutatja inkább, mint hogy az 1935 és 40 közé eső években hány művet sebzett ki belőlem.

Az első ezeknek a sorában a *Bűn* volt; egy vidékről fölsodródott parasztfiú története, aki a fővárosi munkanélküliségben hanyódva, egy villa építésénél talál munkát, s amikor az felépül, kerti munkásként marad a háznál, s ott ismeri meg lassan, a maga korlátozott módján a tulajdonosok, az építtető asszony s az új villában magát rabnak s árulónak érző férfi közt a világnézeti harcot s a lelkiifurdalást, mely az utóbbit a szép házból, szép családi köréből mint öngyilkost viszi ki a mentőkocsin. Még be sem fejeztem a regényt, már egy új dráma terve pattant ki belőle, nemcsak társadalmi drámáim közt az első, de az újabb magyar drámának is első kísérlete. Ugyanez a harc forróbb környezetbe, a magyar faluba helyezve. Az orvos, akit sötét, napi tapasztalata naplójává, a beleolvasó újságíró pedig szociográfussá tett, külső élete s középosztályi lelkiismerete közt csökkenteni szeretné a gyötrő diszharmóniát. Feleségével, a jómódú megyei lánnyal száz holdat örökölt, melyet a föld olcsósága még gyarapított. Az orvos a falujabeli helyzet feltárása után ingyenrendelést kezd a szegényeknek, de ez sem nyugtatja meg. Komolyabbat akar, kis kórházi osztályt, a tulajdon birtokán, szívbetegeknek. Felesége, aki egy ideig követte fantazmaiban, itt megtorpan, a boldog házasság állóharccá alakul. Ebbe a vihar előtti szélcsendbe toppan bele a jegyzőlány, aki a svájci nevelőintézetben gyerekből gyönyörű hajadonná lett. Imre bácsi, a hajdani mintaférj, dúvad-apjának az ellentéte, az íróvá avanzsált orvos, akinek a híre már eljutott hozzá, első próbája lesz szépsége erejének, majd hogy komolyabbra fordul a dolog: női öntudatra ébresztője. Az orvos, akiben a nem várt megértés, kibeszélés izgalma szenvedéllyé lobban: e szenvedély „villámfényinél” látja meg a sivár tájat, amelyre jutott. Hogy az éretlen lány nem társ a jövőre: csakhamar belátja, de családjában sem tud megmaradni többé, otthagy feleséget, gyereket, birtokot, hogy a szegények orvosává legyen.

A tervbe vett farm felbomlását írja le három évvel a *Villámfénynél* után a gazda s fái nevét ötvényező *Cseresnyés*. A bomlasztó itt is a nő s idea összeférhetetlensége. A családanya több évi alkalmazkodás után, legkisebbik lánya boldogságának az ürügyén kitör; a vőlegényjelölt - harminckilencben vagyunk - egy Németországot járt s a hitlerizmushoz szító növénytudós, aki nemcsak Cseresnyés kertjét, de nézeteit is elmaradtnak tartja, a kislányt s vele anyját megszőkteti. A középsőt, a legérzékenyebbet, aki ezt a bajkeverő Wundert a telepre hozta, s szerelmes is volt belé, a szétszakadt család s a kétféle vonzalom öngyilkosságba hajtja. A legidősebb, az eszmébe legberögzöttebb lesz az, akivel az elkábult apa a szétszéledt közösséget, az ellenállás jelképét újra alapítja. Az utolsó ezek közt a darabok közt: a *Győzelem* volt, melyet 1940 karácsonyán, alig néhány napi dégi tartózkodásom alatt írtam. Sőhajtás inkább, mint darab. Az egyetemi tanár apát, aki rég föladta, családjába, betegségébe temette ifjúkora kedves gondolatait, kisebbik lányának váratlan szerelme az okos népfőiskola-szervező parasztfiú iránt ragadja ki a balatoni villából meghalni, de a fiatalokon át mégiscsak győzni, a népfőiskolává alakított rozoga majorban.

Lazábban függ össze ezeknek az éveknek szinte kényszerképzetszerű témájával az 1938-ban írt *Papucshős*, s a 40-ben koncipiált, de csak évek múlva megírt *Mathiász-panzió*, e korszak (1935-40) legjobb darabjai. A *Papucshős* a belátás s az önfeláldozó szeretet hőségét mutatja be a száználmas régészben, robotos kenyérkeresőben, a nevetést a nevetők ellen fordítva: így bántok el vele, híres keresztények, ha egy igazi keresztény akad közöttetek. A *Mathiász panzió* a vér szerinti s szellemi család első szembeállítását drámáimban. Hőse a néprajzos, aki ráhangolt tanítványa helyett egy szép, érzéki lányt vesz el, s tudósi bukása, feleségének halála után: két fia nevelésében keres kárpótlást. A kisebbik fiú, a kedvesebb: eleve rossz alany, s a nagyobb, a

meghasonlott magántanár-jelölt is csak látszatra tudja apja becsvágát kielégíteni. Az elhagyott bölcsész nő külföldön utazik, nyelvtanárnősködik, s amikor minden vagyona elfogyott, Zalában, apja birtokmaradványán nyit egy kis panziót, amelyet a megőrzött ifjúkori hatás egy kis magyar elit találkozóhelyévé tesz. A nagy szőlészről elnevezett panzióban három lány nevelkedik: a vénleány anyja fogadott gyermekei. A két családot a kisebb fiú zalai kirándulása hozza kapcsolatba. Beleszeret a hozzáillő harmadik lányba, s azon az ürügyön, hogy itt tud a legjobban tanulni, lent tölti minden szünidejét. A jogi szigorlatok így nem tevődnek le, az utolsó évben már be sem iratkozik. Az apát a felfedezés és fölháborodás hozza le a Mathiász panzióba, a nagyobb fiú, mint a darabot dudaszóval nyitó autó vezetője: rohan sorsa, a középső lány vibráló, gyújtogató természete felé. A négy felvonás egy színen, egy nap leforgása alatt játszódik le, a hármas egység törvénye szerint. Az apa nemcsak az igazi, a szellemi társsal s annak az alkotásával kerül szembe, de tulajdon nevelői csődjével is, melyet a nagyra tartott fiú öngyilkossága pecsétel meg.

Utolsó kísérlet

A *Tanú*-t 1937 tavaszán hagytam abba. Írói elszigeteltségem közben még nagyobb lett, főként, mióta rádió állásomat (három más embert ékelve helyemre) otthagytam, s a kihívott haraggal szemben az utolsó hatalmi fegyvert is kiadtam kezemből. Ekkor kezdődtek a támadások, melyekben nemcsak a különféle irodalmi és politikai hatalmak emberei vettek részt, de szinte minden számottevő magyar író, olyanok is, akiknek tisztelőjük, első méltatójuk voltam. A sebek, amelyeket pályámon s magánéletemben kaptam, egyre kíváncsabbá tették a szépirodalom tisztító öblítését. A *Bűn*, a drámák ennek a megtisztulásvágnak voltak kiszorított alkalmi. 1936 őszén meg is betegedtem, a később karditisznek bizonyult baj, melynek a páncélját ma is ott hordom szívemen, az idea-kutak sorrajárása után, ami a *Tanú* volt, egy összefoglaló mű felé szorította apadónak hitt életem. A legnyomósabb ok a *Tanú* megszüntetésében mégis az volt, hogy a történelem szökőárja megindult felénk, az a boldogkor, melyben a Duna-vidék kis népei azt hihették, hogy maguk választják sorsukat, s az olyanféle novum organum, mint a *Tanú*, ezt a választást befolyásolhatja, mint illúzió sem tarthatta magát. De ami elveszett mint politikum, nem menthető-e meg mint művészet, regény? Ha az én kísérletem az utolsó volt is, történetét s értelmét nem lehetne-e megnövesztve egy regényben, regényciklusban, épp *Utolsó kísérlet* címen a közelgő sötét időkre rögzíteni? A regény hőse jöjjön mélyebbről, a dunántúli kisparasztságból, s jusson magasabbra az elitben érlelődő cél felé. Miután vágyát, az iskoláztatást kivítva, a katolikus vidéki városban át Pestre jut, az egyetemen az ellenforradalmat megszemélyesítő történész lesz a mestere, s a vele vívott párbajban (közben párt is szereve) jut el a Kísérlet küszöbére. Az egyetemet otthagya, könyvesboltot nyit a Belvárosban, mely az elit találkozóhelye, kerekasztala lesz. Az itt összeverődött társaság építi föl egy megnyert mecénás segítségével a kecskeméti homokon (ahol egy időben nekünk is volt telkünk) rendházul, tágabb Cseresnyésül a Magyar Intézetet, melyben nemcsak az új Magyarország, de az új Duna-Európa, a 20. századi szocializmus is szövődik-terveződik. Azok a centrifugális erők, melyek ifjúságom szétszedték, természetesen a Magyar Intézetet is felbontották, s amikor a hős, akinek neve Jó is és Péter is, előbb családjából, majd családját elhagyva magából akar a jövőnek spórát csinálni, a kétségbeesett feleség egy családirtással állja útját, s az összezúzott ember szülőfalujában várja be az országra özönlő, a regény fogánása idején még csak feltételezett német inváziót. A hét részre tervezett regény torzó maradt. Első része, a gimnáziumba küldetést kiküzdő parasztfiú története (*Kocsik szeptemberben*), még 37 őszén elkészült; a következő nyáron a püspöki város s a kamaszkor képe és drámája (*Alsóvárosi búcsú*); 39-ben a harmadik rész (*Szerdai fogadónap*) első fele:

Mester és tanítvány viszonya, 40-ben a második rész: a *Másik mester* címen a házassághoz vezető szerelem regénye jelent meg. *A könyvesbolt a Szerb utcában* azonban már nem jutott túl első fejezetén. Az elkészült tetralógiát persze lehet fejlődésregényként, az én *Wilhelm Meister*-emként is nézni; két része, a *Kocsik szeptemberben* s a *Másik mester* pedig mint önálló regény is megáll.

A történelem árnyékában

A regényt az a szökőár szakította félbe, amely ellen készült, s egész másképp ütött ki, több alkalmat adva a védekezésre, mint elképzeltük. Az 1938-as év eseményeit már *Tanú* nélkül, az irodalmi világtól elszakadtan izgultam végig; folyóiratom sem volt, amiben kommentálhattam volna őket. 1939 tavaszán azonban, Csehszlovákia megszállása táján, egyik vezető folyóiratunk négy közéleti előkelőség mellett engem is főszerkesztővé, hogy a fiatalabb nemzedék nevében az akkori idők megdöbbentő jelenségéről, a német származásúak nyílt, tömeges visszanémetesedéséről, a disszimilációról írjak. A fél ívre tervezett tanulmányból egész kis könyv lett, sok tekintetben hibás, amelyben azoknak a hónapoknak minden töprengése, zaklatottsága utat talált (*Kisebbségben*). Ugyanezen az őszön, már a lengyel hadjárat után, a nagy regényíró, Móricz Zsigmond vette át a *Kelet Népe* című folyóirat szerkesztését, s könyvem alapján maga mellé fogadott, adjutánsul. Most már nemcsak írnom kellett, de vele vagy helyette az országot járni; a vihar köldökében támadt csöndet a nemzeti tudat megerősítésére kihasználni. A következő évben maga a kormány indíttatott, suba alatt persze, a német *Signal* ellensúlyozására Zilahy Lajossal egy képes folyóiratot, a *Híd*-at, amelynek főmunkatársa lettem; az egyetlen, aki minden számba beadta penzumát. Egy társaság a magyar nácik - nyilasok - mozgalmát próbálta ellensúlyozni; az ifjúsági szervezetek németellenes csoportjainak író előadó kellett; egy jogi jegyzetek kiadásán felcseperedett kiadó, aki száznál több korszerű kiadványa közt tanulmányaim tíz kötetét is kiadta, konferenciákat szervezett, melyeken meg kellett jelennem. Az *Utolsó kísérlet* írójából publicista s vándorelőadó lett: egy a négy-öt ember közül, aki az ifjúság s a jogos elégedetlenség átállását a német oldalra megakadályozta. Ugyanekkor azon voltam (ez később persze bűnömnek számított), hogy az ébredő magyar öntudat autonómiáját az akkori baloldallal szemben is megőrizzem, s a magyar jövő a *Tanú* programjára nyitva maradhasson. Csupa olyan munka, melyre inkább polgári kötelességből, természetem s írói céljaim ellenére vállalkoztam.

A cikkek, előadások tengerében keletkezett azért két-három tömörebb sziget is. A megkapaszkodás, melyre a nagyobbak s főként hosszabbnak képzelt hitleri veszély kényszerített, most tesz történelemszé. Első irodalomtörténeti munkám a preromantika nagy költőjéről, Berzsenyiről, még 1937-ben készült; elhagyott előszava, mely német tanulmánykötetembe is belékerült, jobban elárulja, mi izgatott a megírásakor, mint maga a kötet. Olyan népeknél, melyeknek nincs spontán támadt, százados mederben folyó irodalmuk, az irodalomalapítás: választás dolga is. Hogy folyt le ez a választás, milyen hibákkal, a 18-19. század fordulóján, s hogy maradt ki belőle olyan nagy lehetőség, mint amit Berzsenyi tehetsége jelez? *A Kisebbségben* mélyén az útvesztés kérdése ül szélesebb történeti távlatban; amit Ady úgy fejezett ki: hogy veszett el a magyar a magyarban, hogy bomlott fel, amit újrászöni szerettünk volna: a nemzet öntudata. Ennek az öntudatnak a védelme s teremtése címen szálltam vitába az ellenforradalmi kor nagy történészével, Szekfű Gyulával, aki egy Habsburg-restauráció javára írta át igen nagy készültséggel s művészettel egész újkori történetünk. Valóban Dávid-Góliát harc volt: ezen a hatalmas munkásságon könyvről könyvre, fejezetről fejezetre végigmenni s azt a régi kuruc-labanc antinómiából kiemelve, a kelet-európai történelem részeként a pusztulásból fölpislogó új tudat iskolájává tenni. E korszak legjelentősebb történeti műve mégis a nagy reformátor

születésének 150-ik évfordulójára írt: *Széchenyi*. A romantika nem egy nagy alakjának volt álma, hogy mint Amerikában Bolívar, új országot alapítson. Széchenyi, aki mint a napóleoni háborúk katonatisztje, külföldön utazgató, elnémetesedett főúr, harmincöt éves koráig édeskeveset tudott hazájáról, ezt az álmot Európa közepén váltotta valóra. Ha *irodalmunknak* nincs is olyan nagy, egy névben összegezhető alakítója, mint Puskin, Mickiewicz, vagy akár Lessing és Herder, az *országnak* van - ő. S ez az államférfi, aki a nemzet képzeletét olyan nagy, szimbolikus tettekben foglalkoztatta, mint jövedelmének a felajánlása a megalapítandó Akadémiára, az adófizetést megtörő Lánchíd építése, megőrülése s az örültek házából a Bach-rendszert csúffá tevő *Blick* kicsempészése, de még öngyilkossága is: egy negyven évet átölelő, páratlanul őszinte, a romantika nevű betegség kórtanába mélyen bevilágító naplót hagyott maga után, melyben a történelmi tettek a fonákjukról olvashatók.

E könyvek írása, anélkül hogy elszakadtam volna tőle, a szorongás és hányódás fölé emelt, amelyben akkoriban éltünk. A másik ilyen emeltebb sziget a színházi kritika volt. Ennek is megvolt a gondolati összefüggése tudatébresztő, ébren tartó tevékenységünkkel. Az irodalom rádiusza sehol sem nyílhat tágabbra, mint a nemzeti drámára rákapatott tömegekben. Nemzedékünkben több olyan író tűnt fel, aki a magyar színpadot jó darabokkal láthatta volna el. Az én három színművem s mások bemutatása azonban arról győzött meg, hogy a színházi Felhőkakukkváron, mely az író s tömegek közé épült, mégsem törhetünk át: a színház, ha egyáltalán műsorra tűzi, a nemzeti dráma jövője szempontjából legfontosabb darabokat mellék-munkaként kezeli, az úgynevezett színházi világ, kritikusok, pletykalapok meg határozottan ellenségesek vele szemben. Amikor színházi kritikák írására adtam magam, ezen a torlaszon akartam, a magam drámaírói pályáját föladván, rést ütni. De ahogy haladt az idő, egyre jobban lohadt bennem az arkangyali harag, s egyre jobban megkapott a színház világa, a színikritika csillogó ökonómiája. Van ebben valami a szonett bravúrából: egy-két oldalán egy Grillparzert, Giraudoux-t jellemezni, a darabba írt előadástervet a rendezőével egybevetni, alakításokat néhány sorban megítélni, közben a mesterséget is tanulni. Kár, hogy egyik régi darabom (*Cseresnyés*), mely az egyik sértett igazgató kezében volt, gyenge bemutatásával s a körötte rendezett botrányral ebből a paradicsomból is kiszorított. A harmadik fontos terület, most, hogy a történelem többféleképp is összeugrasztott bennünket, a Duna-gondolat, a szomszéd népekhez fűző kíváncsi barátság volt. A *Híd* megindulásakor egy *Most punte silta* című cikkben, mely a három keleteurópai nyelvcsalád, szláv, román s finn nyelvén ismételte meg a „híd” szót, a kelet-európai népek összetartozásáról írtam; a tejtéstvérséget, a sors teremtette közös vonásokat a Duna-medencéről egész Kelet-Európára kiterjesztve. A *Híd a Dráván* pedig, Ivo Andrić híres regénycímét előlegezve, néhány héttel azelőtt jelent meg, hogy a németek országunkon át Jugoszláviára zúdultak. (Mindkettőt l. a *Kisebbségben* IV. kötetében.)

Az értelmiség hivatása

1942 őszétől világos volt (amire naplóimban már 1941 nyarán is van célzás), hogy Németország a háborút elvesztette. Az is kiderült, hogy Magyarország szovjet fönnhatóság alá kerül. A baloldalt ez a lehetőség persze felduzzasztotta; az írók közt is bírák jelentek meg, akiknek aggódva lesték a szavát, hogy egy utolsó ítéleten nem is annyira a megítélt érdeme, mint saját indulatuk szerint jobbra vagy balra állítanak-e. Minden okom megvolt, hogy a Rákosi-korszak elkerülhetetlenségét látva, hazámért s magamért aggódjam. S mégis, aki kezébe veszi az 1943-44-ik évből összegyűjtött írásaim: *Az értelmiség hivatása*-t, meglepetve látja, hogy soha, tán még a *Tanú* első számaiban sem dolgozott ilyen derűs színekkel a tollam. Az öröm nemcsak a német hübrisz bukásának s az elvonult viharok szölgéjére - a darabka felhőtlen

égnek, amely alatt már megint lehetett, mint annyi magyar fiatal tette, tervezni, aranykort álmodni. S bár a többiekkel ellentétben semmi kétségem sem volt, hogy ez az „aranykor” egyelőre nem fog bekövetkezni, mint az álreform idején az igazi reformért, megint fölemeltem a képét: a 20. századi szocializmust sosem hirdettem meg ilyen kíváncsan, mint amikor már nagyon valószínű volt, hogy a marxizmus eltorzult formája, a sztálinizmus lesz nálunk is évekre az úr. Épp *A Medve utcai polgári* írása, a népiskolai mozgalmak egy új gondolattal gazdagították a régi programot, ez adta az új kötet címét is, amely az utolsó pillanatban tompult *Értelmiségi társadalom-ból Az értelmiség hivatása-ra*. Amikor mindenki munkás vagy legalább paraszt akart lenni, s a „középosztály” likvidálása súlyosabb alakban, mint ahogy bekövetkezett, magától értetődő közmegegyezés volt, én akkor mondtam ki, hogy a jövő az értelmisége, s az osztálytalan társadalom csak mint értelmiségi társadalom valósulhat meg. Értelmiségen persze nem a régi középosztályt értettem, amelynek nem volt nálam keményebb kritikusa, hanem az újat: amelynek a kialakulásáért szinte első soromtól harcoltam, s anélkül hogy tudtam volna, egyik képviselője voltam.

Az eszmének e napfelkelte mellett: egyéni szorongássá vált a felénk hömpölygő háború s a magamat fenyegető veszély. 1943 nyarán már biztos volt, hogy a nevemmel kapcsolatban egyre többet emlegetett „harmadik út” a bűnösök közé sorol. Ha az előző évi Balaton-parti konferencián épp az én beszédem hangolta össze az odagyűlt népi írói közt, a fiatal értelmiséget, 43-ban már csak azért mentem le, hogy az előző évi barátok közül jövő fenyegetésekre a történetek áttekintésével, a megnyíló lehetőségek képével s az írókra nehezedő felelősség szemükre lobbantásával válaszoljak. Azokat persze, akiknek kizárásomhoz kellett az ürügy, a beszéd erkölcsi pátosza nem rezdítette meg.

Magam helyett

A fenyegetések (szocialista hitem új megfogalmazásán kívül) még egy művet váltottak ki: 1943 telén életrajz írásába kezdtem. Egy életrajzi jellegű munkám, a *Tanú*-években még, megjelenésével nem csekély mértékben növelte magányomat. Ezt a régi munkát - az *Ember és szerep*-et - Jugoszláviába szakadt barátainknak szántam segítségül; ők kértek rá, hogy tengődő folyóiratukba adjak valami számról számra menő munkát, amely érdeklődést támaszthatna.

Arra gondoltam, hogy pályatörténetemben az itteni irodalmi világot mutatom be - alakokat és törekvéseket -, így kapcsolva keringésünkbe az elszakadtakat. Más munkáim mellett vasárnaponként írtam, mint a kisebbségbe szorult magyarságnak szánt adót, nem is gyanítva, milyen vihart érlelek magam ellen. Az *Ember és szerep* csak a *Tanú* megindítását megelőző hét évet ölelte fel, mint címe is mutatja, azt a szakaszt, mely alatt az író az irodalom bugyrain végigmenve, a maga szerepét megtalálja. A folytatásokat akkori kiadóm szinte orvul adta sajtó alá. Később, amikor már úgymint nyakamon volt a vihar, a folytatásnak, a *Tanú*-évek-nek is nekivágtam, akkorra azonban olyan érzékenységek mozdultak meg, amelyeket sem kímélni nem volt kedvem, sem provokálni. Harminc év távolából az *Ember és szerep*-ben, úgy hiszem, senki sem fedezi fel többé sem a bántás szándékát, sem a megalomániát, melyet akkor, még akinek tetszett is, kórosnak minősített. Az emelkedő lélek könnyű mosolyával írt útirajz, a szeretettel rajzolt arcképekbe csöppentett ironia nem kíméli a szerzőt sem.

Az életrajz, amelybe most kezdtem, más természetű volt. Bár gyermekkorommal indul, ez se a műfaj sablonja szerint készült, alcíme - „Tanulmány az életemről” - jelzi, mit akartam: nem lélekfeltáró regényt (arra ott voltak szépirodalmi műveim), hanem egy esszé-sorozatot - a gyors elbeszélés láncára fűzve - problémákról, melyeket az életem elem vetett. Hogy erre mért volt szükség, a főcím - *Magam helyett* - mutatja meg. Sötétenlátásom nemigen bízott benne, amint

ma is csodának érzem, hogy a ránk szakadó időket átvészelhessem, s ebben a rövid enciklopédiában akartam azt, ami voltam s lehettem volna, a történelemmel versenyezve, az új időkbe átmenteni. A történelem, persze, gyorsabb volt: a szöveg csak házasságomig, íróvá avatásomig ért el; az 1943-as év könyvnapján megjelent rész csak a 19-es kommün kitöréséig. De minthogy az *Ember és szerep* épp itt vette föl a mesét, s ment 1934-ig, az utána eltelt tíz évről meg a *Tanú* lírai cikkein kívül olyan emlékezések számoltak be, mint a Móricz Zsigmond halálára írt kiskönyv, a *Lányaim*-ról a *Hid* cikkei: az életrajz e töredékeken át voltaképp az új idő küszöbéig jutott.

Később, főleg 57 után megint elővettem, s 45-nél kezdve vásárhelyi éveim s fordítókorom írtam meg, addig, amíg 56 november 4-e hajnalán a házamból kicsúszok. Ha meggondoljuk, hogy a *Hipertónia-levelek*-ben betegségem története 62-ig, sőt 64-ig benn van: időpocséklás, szófecsérlés lenne e harminc év alatt, különböző időpontokban készült munkákat egybeönteni. Így, heterogén darabokból - az idő ragasztóanyagával a részek közt -, tán érdekesebb is lesz, mint utólag egy látótérbe hozva. A *Homályból homályba* cím, melyet nemrég adtam a gyűjteménynek, nemcsak a tényt rögzítené, hogy a Mű, melynek az életem csak keletkezés-története, valóban szinte teljesen homályban készült, de azt is, hogy alkotója, mondhatnám a mű maga is kereste a homályt.

Sámson

A magyar irodalomnak alig van jelentős nemzedéke, melynek a pályáját nemzeti katasztrófa ne tépte volna ketté. A felvilágosodását: a Ferenc-kori reakció kivégzései, bebörtönzései; a reformkorét az 1849-es szabadságharc s az azt követő megtorlás, a *Nyugat*-ét a Horthy-restauráció. E cezúrák közt volt olyan, mint az 1795-ös, mely egy nagy nemzedéket szinte teljesen megölt, szétdobott, s új viszonyok közt új kezdésre szorította a megmaradtat s fölcseperedőt; s olyan, mint a 19-es, mely az írók egy részének még jót is tett; a tízes évek kalandozásai után kristályosító nyomás alá helyezte az olvadt tehetséget. A 40-es évek elején, amikor világos volt már, hogy a mi pályánkat is ilyen történeti cezúra fogja kettészelni, nemcsak én tettem föl a kérdést: vajon melyikhez fog hasonlítani? Volt idő, főként 1950 körül, amikor úgy tetszett, hogy a változás eltaposott bennünket. Beállt az enyhülés, s más lett a kép. A kortárs írók, mint Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Illyés Gyula, Veres Péter, lenn vagy fönn, ezalatt is tovább érték. Ha 44 óta készült, vagy azóta betetőzött munkásságomon végignézek, bár hat-hét év a fordításra esett, s felét betegségben, másik felét félelemben, száműzetésben töltöttem, a két fél közül aligha merném, bár a *Tanú* erre hív, ifjúságom termését választani.

Az új korszak elején mindjárt olyan munka áll, mely, bár csak a csoda őrizte meg, nemcsak legjobb drámáim közé számít, de bizonyos fokig jelképe is lehet annak, ami következett. Amikor 1945 tavaszán, mindazon átesve, amin Buda ostromában az ember áteshetett, egy romba dőlt házzal a hátamban, maradék holminkkal kiadóm hívására, szülővárosába, Békésre megérkeztünk, két érzés volt bennem. Egyik az ocsúdásé, a visszatért erőé: egy jómódú ház vendégeként élvezhettem, hogy gyerekeim megint iskolába járnak, magánvizsgákra készülhetnek velük, a könyvespolcon talált filozófiatörténetet olvashatom, sőt lassacskán írok is. A másik: a méltatlanság, megaláztatás érzése. Míg íróársaim, akikre szükség volt, magas állásba kerültek, én olyan írásokért, melyeken ma sincs szégyellnivaló, a börtön kapujában álltam. Ez a két érzés kapcsolódott össze Sámson drámájában, akinek a kinőtt haja belső mitológiámban eddig is jelképe volt kivételes megújhódó képességemnek. Most a gúnyolódó filiszteusokat is megkaptam bukásomhoz. A darab a malomban indul, ahol a kitolt szemű óriásnak, mint a baromnak kell hajtania a követ. A haja kinőtt már, s ő érzi s rejtegeti visszatért erejét. Hogy jut el ez a megcsúfolt óriás (akiben csak Delila szimatolja a titkot) addig, hogy Dágon ünnepén, amikor félzsídó őre a szabadulás útját is megnyitná előtte, a filiszteusokra dönti a palotát: erről szól a három felvonásnyi vers. A dráma ugyanis nemcsak a sámsoni háborgást dobta ki belőlem, egy rég halogatott verstani kísérletre is alkalom lett. A magyar verselés problémája: föladott költségem hagyatéka volt; sajnáltam, hogy ez a lehetőség, mely Ady versében megnyílt, a jambusba visszazárkózó költőinkre újólag elveszett. Néhány éve egy kis kötetnyi tanulmányban (*Magyar ritmus*) próbáltam ennek a verselésnek (mely a nyelv természetes szünetjeivel gazdálkodva bontotta férfias dobbanású tagokra a sort) az elveit főként a költőkkel megértetni; de csak vállvonás volt a válasz: verstan versek nélkül? A *Sámson* minden kötőanyag nélkül, a ciklopsz-építkezések módjára - teljes csupaszágában mutatta be a formát, mely annyira illett a hőshöz és szöveghez. A kézirat több mint tíz évet hányódott olvasatlan; egyes lapjai, azt hittem, el is kallódtak már; egyik lányom kezdte el betűzni, s szeretett belé. Családomban ma is ezt tartják a legkülönb darabomnak. Amikor 57-ben megjelent (bár újabb verselésünkben a forma kezdett megint helyet kapni), a költők megint csak a válluk vonták: túl dísztelen, szittyá volt nekik ez a dikció. Amióta azonban a rádióban, kitűnő rendezésben,

bemutatták, a színészek s hallgatók megérezték, amit a céhbeliék nem; magam meg vagyok győződve, hogy a Sámson-vers olyan vívmánya lehetne, ha egyáltalán lesz ilyen, a magyar verses drámának, mint Marlowe blank verse az Erzsébet-korinak.

Lányaim

A másik munka, amin a riadalmakkal meg-megszakított békési idillben leheletem erejét próbálgattam, a lányaimról még 1942-ben megjelent könyv továbbírása volt. A *Gyász* megjelenésekor 1935 karácsonyán a kiadó házi folyóirata, a *Tükör* olyan írást kért, amely a komor könyvhöz vidámabb aperitifül szolgálhat. Ekkor támadt az ötletem, hogy három lányomról írok, akik közül a legnagyobb akkor négy, a legkisebb másfél esztendő volt. Az arcképek tetszettek, s amikor néhány év múlva a *Híd* főmunkatársa lettem, megint az azóta iskolássá cseperedett lánykákat szedtem elő, hogy az új lapot kelendő olvasmánnyá tegyem. Eközben kezdtem a műfajt komolyabban venni. Ahogy az iskolaorvos kezében ott van egy-egy ifjú tizenöt éven át vezetett törzslapja, úgy foghatja be az orvos és író apa följegyzéseibe, sokkal több részlettel, három-négy gyerek teljes fejlődését. Úgyhogy amikor új, ötödik gyermekünk született, azt kezdetől a megfigyelés tárgyává tettem. Aligha élt háromhónapos csecsemő, akiről olyan nagy tanulmányt írtak, mint én Kiskatáról. Az egykén sopánkodó korban, úgy gondoltam, még nemzeti értékük is lehet az efféle cikkeknek: íme, egy ember, aki nem közigazgatási intézkedéseket sürget, hanem a gyermek megkívántatásával küzd az egyke ellen.

Amikor a könyv 1942 őszén megjelent, Kata néhány hete már halott volt, s az előszó éppúgy, mint az útjára indított hatodik gyerek: a haláleset szította dacról vallott. Most, a budai pokolból kiszabadultan, a tanulással, házimunkával, a kis testvér gondozásával elfoglalt család körében: kínálkozott, hogy ezt a kedves, könnyű témát vegyem megint elő. A halott gyermek első szavait jegyző *Kata beszélni kezd* a Csilláról szóló *Mondat születésé*-ben folytatódott, s hogy összehasonlítsam, mit változott a három nagyobb az első arckép óta eltelt kilenc év alatt, mi az, ami vérmérsékükben, emberi atmoszférájukban már akkor kész volt bennük, új fényképet készítettem róluk, melybe az utolsó két év hányódásai, Buda ostromának a borzalmi is belevillantak. Ezek közt a békési tanulmányok közt a legfontosabb: *A gyermekeink diáktársaként* volt - az öröm (s részben csalódás) története, mely az utolsó hat-hét évben egyre szenvedélyesebb pedagógust csinált belőlem.

Gyermekeim oktatására voltaképp a házban fel-felbukkanó német kisasszonyok kényszerítettek rá, akik kevés német tudást, de annál több zavart hagytak gyors távozásukkor maguk után. Esti meseként a német Grimm-mel kezdtük a tanulást, eközben fedeztük fel Magda meglepő nyelvérzékét; Kata hosszú haldoklása alatt, akkori bénaságomban, Judit is behozta hátrányát, 43-ban egy Bocskay-kerti nyáron matematikai tehetsége derült ki. Mezőszilason, ahová az angolszász repülők elől vittük a gyerekeket, már egy kis tündérsziget lebegett tehetség ébresztésből, brillírozó gyermekidomításból a ránk váró borzalmak fölött. Az új békési idill beszámolóit kiadóm már nem adhatta ki, s csak több mint tizenöt év múlva láttak napvilágot. Vesztemre akkor már az az újabb négyes arckép is belékerült, amelyet 1953-ban kizárólag házi használatra, feleségem kérésére s születésnapjára írtam. Ez az asszonyokról s nagylányokról szóló tanulmány az, amelynek alapján még jó barátaim is (az áldozatokról nem beszélve) apai kegyetlenséget vetnek a szememre. Én viszont olyan biztos voltam benne, hogy ha apai szeretet volt is nagyobb az enyémnél, irodalmi emléken az soha így be nem bizonyítottam, hogy el sem tudtam képzelni az akusztikát, mely fogadta, s az érzékenységet, mely annyi bajt hozott rám.

Óraadók királysága

Az új világba mint munkanélküli mentem át. Az iskolaorvosságban még 43-ban nyugdíjztattam magam, írói keresetre nem volt kilátás, *A tanügy rendezése* című brosrámnak, melyet a Parasztpárt adott ki, nem lett folytatása; egyelőre a kiadó, Püski Sándor segített a devalvációban gyorsan olvadó előlegekkel - vagy utólagokkal. Kenyérkeresetre egyre gondolhattam, ha mint iskolaorvos vagy tanár, menhelyünk közelében állást kapok. A vásárhelyi református gimnáziumé az érdem, hogy ezt az állást, óraadói minőségben felkínálta. Kezdetben csak az illetékességem körébe eső tárgyakat tanítottam: biológiát, magyart s mert nem volt rá tanár, filozófiát. A második évtől a parasztpárti miniszter engedélyével más tárgyakat: történelmet, vegytant, gazdaságtörténetet, átmenetileg nyelvet, matematikát, fizikát is. Munkám méltósága is javult: „pedagógiai kísérleteket” végeztem, s egy ideig mint a Népi Művelődési Intézet megbízottja, a felnőttoktatás ügyében is memorandumozhattam. Akármilyen igazságtalannak tartottam is kizárásom abból, amit akkoriban kezdtek szocialista építésnek nevezni; ott ahol engedték, kész voltam akkor s azóta is segíteni. A nemzetnek, úgy gondoltam, bármilyen rendszerbe kerül, élni, fejlődni kell, különben elpusztul. A magyar írók sosem élhettek olyan rendszerben, amellyel egyetértettek volna, s mégis dolgoztak a magyarságért. Én ezzel a célokban még egyet is értek, szocialista vagyok; s ha a módszerért nem szívesen osztoznék is a felelősségben: ezt nem is kívánják, sőt szerencsére eltiltanak tőle. Működésem, akárhol állok munkába, minőségével úgyis a kívánatos 20. századi minőség-szocializmus felé tolja a meglevőt, s a pedagógia az a terület, ahol erre a legtöbbet tehetek. A második világháború után nyilvánvaló volt, hogy a nyugati s a benuolt keleti civilizációkat egy új világcivilizáció váltja fel: gyarmatosítás s gyarmati felszabadulás folyamatának ez lesz a legfontosabb eredménye. De milyen legyen, s milyen ne legyen ennek a civilizációnak az embere, mit mentsen át, mit ne a Nyugat szelleméből, mennyit adjon hozzá a kitágult civilizációba betódult népek örökségéből: ennek a kikísérletezése minden népnek jogában áll, s az olyanok, mint a magyar, különösen alkalmasak lehetnek rá.

Látszólag az új tananyag felépítésével voltam elfoglalva, valóban azonban az új embert, a világcivilizáció emberét akartam a tananyagot megszabó új igényrendszerben megépíteni. Első tanulmányom, *A tanügy rendezése* főleg ezeket az igényeket vonultatta fel: az iskola legyen sűrített életdarab, mely az egész életre, munkák, foglalkozások körképére nyújt kilátást, s a testvériséget a magasan nivellált, egymás foglalkozását megbecsülő emberek társadalmában akarja megvalósítani. Itt hallott először a magyar közönség az ipari és mezőgazdasági gyakorlat tanrendbe iktatásáról, melyet persze csak akkor méltattak figyelemre, amikor politechnika címen mint import jelent meg. Az *Óraadók királysága* annak az írásnak volt címe, melyben első vásárhelyi félévemről számolok be. Az *Iskola Kakaskúton*: iskolautópia, azoknak a vizsgára készítő tanfolyamoknak egyikébe horgonyozva, amelyeket a közlekedés nehézsége hozott létre a háború utáni első esztendőkbén a világtól elvágott alföldi falvakban. A vásárhelyi évek fő célja persze a tanított anyagok lejegyzése lett volna, s ezeknek a kiegészítése révén a *Négy könyv* (Történet, Természetismeret, Matematika és alkalmazásai, Nyelvek) megírása. Ezekben egyrészt a tankönyv új modelljét akartam bemutatni (elől az áttekintő esszé, az, amit tudni kell, utána az érdeklődést fölkeltő kis tanulmányok, végül a könyvtár, az olvasmányok felé átvezető tájékoztató, bibliográfiai s lexikonrész); másrészt mint egy Noé bárkájában a nyugati civilizáció megőrzendő, általános műveltség elemeit s még inkább fényét, ruganyosságát átmenteni. Sajnos, épp a *Négy könyv* az, amelyből bár a legsúlyosabb fordító években is dolgoztam rajt, csak töredékek készültek el.

„Szerettem az igazságot”

A vásárhelyi évek állandó lázas tanulásban teltek. Sem az egyetemi évek alatt, sem fiatal íróként nem tanultam annyit, mint most, hogy diákjaim előtt óráról órára helytállhassak. S mégis mint író is ekkor álltam tán a legmagasabban, sem előbb, sem utóbb nem írtam ilyen rövid idő alatt ennyi érett művet, szép példajaként, hogy azokat nem idő, szorgalom hozza létre, hanem a szellem megnőtt feszültségéből pattannak ki.

Az első két vásárhelyi évben - 45 ősztől 47 tavaszáig - drámák voltak a pedagógusi kohó melléktermékei. Vásárhelyre érkezésem heteiben a *Mathiász panzió*-t fogalmaztam újra, a következő évben az egymással versengő két helyi folyóirat (akkora volt ott a szellemi égés!) két régi témám íratta át és meg: a *Puszták népe*-nek a *Pusztuló magyarok* című vígjátékot adtam oda; a *Délsziget*-nek az *Erzsébet-nap*-ot, a *Bodnárné* mellett másik parasztdrámám. A korszak igazi eredménye azonban: a történeti dráma, e halottnak tartott műfaj aktualizálása, hozzáidomítása a magam sorsához s fokról fokra a nemzet helyzetéhez. Első történeti drámámat, a *VII. Gergely*-t még 1937-ben, akkori betegségem alatt írtam. Tárgyához egy elvetélt s nyomot csak töredékekben hagyó vállalkozás segített: szerkesztő és kiadó barátom világtörténeti áttekintést akart íratni velem. A kútfők azonban olyan csábítóak voltak, hogy túlságosan is leragadtam bennük. Így a *VII. Gergely* levelezése is, az a hatalmas szenvedély, korlátozottság, mely együtt mindig annyira vonzott. A róla írt esszéhez lefordítottam néhány bekezdést, a fordítás magyar archaizmusával emlékiróink legjobb helyeire emlékeztetett. Ki volt keverve a nyelv is hát, a betegség megadta az indítást: a drámát hatványdálnak, utolsó szavait (szerettem az igazságot, gyűlöltem a hazugságot) síriratnak szántam.

Most, majd egy évtized múltán, az akkor megtalált műfaj - történeti tanulmány s egyéni indulat összekapcsolása - három új drámát vetett ki egy év alatt. A Széchenyiről írt könyvem utolsó fejezetében már meg volt vetve a drámai kelepce, melybe a Bach-rendszert kipellengérező röpirat, a *Blick* kicsempészése ejti a döblingi elmegyógyintézetbe menekült államférfit, s amelyből csak az öngyilkosság vághatja ki. A helyzet, amelyben ő vergődött, egyre ismerősebbé vált, bár mint annyi más esetben, most is csak a mű megírása után néhány héttel próbáltam ki igazán az aggodalomból jóslattá vált mű gyötrelmeit. A másik két dráma egy fölszólításra volt válasz, hogy régibb műveim vonjam vissza; ahogy egy barátom kapacitált: az ember ne hordja púp gyanánt a múltját. Husz János írásait még a 30-as évek elején ismertem meg, a pesti cseh követség tragikus sorsú attaséja küldte meg, cseh tanulmányaimról hallva, s a kétrészes, Prágában s Konstanzban játszódó dráma 1938-ban egész közel állt a megíráshoz. Most ez a fölszólítás, a visszavonás követelése újra kíváncsossá tette, s a konstanzi zsinatra zsugorította a történetet. Nagy hatással volt rám egy akkor az a szenvedélyes, szakállas alak, aminek a romantika elképzelte; egyetlen hiteles képén: jámbor, szelíd arc, asszonyok gyóntatója, akit hőssé az tesz, hogy nem meri az igazság kezét elengedni. A másik válaszul készült dráma: az *Eklézsia-megkövetés* Misztótfalusi Kis Miklósról, a 17. századi erdélyi nyomdászról szólt, aki Hollandiából pottyán vissza a hazai szűkfejűségbe, intrikákba, megaláztatásba, s akit igazságfeltáró magamentségiért az Eklézsia a maga megkövetésére szorít, amibe bele is hal. Az igazságszeretet újabb, tragikus áldozata tehát. 1957-ben, amikor történeti drámáim megjelentek, elsősorban erre a négy műre (s a később írt *Galilei*-re) gondolva akartam könyvemnek a *VII. Gergely* idézetet („Szerettem az igazságot”) címül adni. Akkor ez nem volt lehetséges; most azonban, munkáim történetében, ezt a négy darabot mégis ezen a címen könyvelem el.

Iszony

47 tavaszán, amikor az első érettségire vitt osztályom volt a legfőbb gondom, szerződést kaptam Pestről, melyet az egyik kiadó vezetője, pályám hű végigkísérője csikart ki a vállalat ügyeit intéző üzemi bizottságtól: *Iszony* című regényemet kellett őszig befejeznem. A feladat, bár anyagi okokból nem térhettem ki előle, nem lelkesített. Az *Iszony* első egyharmada 1942-ben jelent meg, a nagy regényíró, Móricz Zsigmond folyóiratában. Móricz akkor már beteg volt, s újév napján azzal hívatott magához, hogyha regényt nem indítok a lapban, nem folytatja tovább. Énnékem a *Széchenyi*-t kellett a könyvnapra befejeznem, más munkák is nyomasztottak. - Honnét húzzak elő egy regényt? - szabadkoztam. - Egy valamirevaló író fejében - mondta ő - mindig kell egy regénynek lennie. - S alig két hét múlva valóban sürgönyben gratulált az első folytatáshoz.

Amennyire visszaemlékszem: az *Iszony*-ból, amikor vállalkoztam rá, csak egy mozdulat volt meg, a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzésében kényelmesen, szinte rátehénkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedésével küzdő élettársát. Ezt a mozdulatot, viszolygást rejtettem bele egy atyafi-asszony, gazdatisztlány, házasságának a történetébe (akiből a leírt érzés azonkívül, hogy férjét nem nagyon szerette, teljesen hiányzott); az iszony lélektani rajzába pedig, amiről már nekem is volt tapasztalatom: az érzékenység és kiválóság szenvedését a közönségesség zsíros ujjai alatt. A *Széchenyi*-könyv hézagaiban, lapzártá előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet népe*-ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet népe*, s vele a regény is. Azóta öt év telt el. Hogy fogom az egész más körülmények közt kezdett munkát új célok közé, új környezetbe, új társadalomba esve úgy folytatni, hogy ez meg ne lássék rajta. A regény első terve szerint három részből állt: az első azt mondta el, hogy a pusztai gazdatisztlány, apja halála után, hogy csúszik bele a kedve ellen való házasságba, a második rész: a házasság története, az iszony kibontakozása, növekedése, a férj életébe kerülő éjszakával, a harmadik (melyet eredetileg jóval hosszabbnak terveztem) a házassága poklából kiszabadult, Akteonját széttepett lélek magára találása egy új artemiszi életben s munkakörben. A *Kelet népe*-ben az első résznek sem jutottunk végére. Most a második részt egy új regény hangütésével kezdtem el, s amikor azt (milyen más természetű izgalmakkal tartva az egyensúlyt) végigírtam, akkor fejeztem be az elsőt. A műtét sikerült; a regény egyik francia kritikusa épp ezt emelte ki: mintha egy éjszaka írták volna.

Az *Iszony* keletkezése, sorsa igen feltűnő módon üt el más műveimétől. Azokat szinte egytől egyig a magam makacssága, a mások ellenállása ellenében, szinte szögként ékelte bele a világba; az *Iszony*-t, kis túlzással azt mondhatom, úgy húzták belőlem ki. Móricz az első perctől nagyra tartotta, más író társaim is nógattak a befejezésére, az olvasók követelték, a kiadó szerződést tukmált rám, s attól fogva, hogy az új folytatások a *Válasz*-ban megindultak, számról számra kaptam a biztatást. A regény megjelenése még azon a jégpáncélon is olvasztott valamit, amibe akkor már évek óta be voltam fagyva, magánbeszélgetésben a főideológus kulák-ábrázolásom magasztalta. Külföld felé is ez törte, amennyire törhette, az utat. Csak én nem tudtam (tán épp, mert akik művemet elvetették, ennek a dicséretében mutatták tárgyilagosságuk) igazán megszeretni. Az valószínű, hogy a nemi élettől csak vadabbá váló szüzességről s ezen át a világgal keveredni nem tudó tisztaságról aligha készült hasonló írás, a regény lélektani s mitológiai, realista és irreális része, a történet, a belőle kinövő szobor, legföllebb a *Gyász*-ban vagy abban sem illik így egymásba. De ha valamilyen művészi ítélőszék előtt egy művemmel kéne megjelennem, mégis inkább vinném azt magammal, amelybe a következő nyáron fogtam, s amelyet az *Iszony* tökéletességét kereső művészek bizonyos csalódással tettek le, a közönség azonban a belőle áradó életpélda, melegség, gazdagság miatt, velem együtt mégis jobban szeret.

Égető Eszter

Az *Iszony* megjelenése után, 1948 tavaszán, úgy látszott, mintha a regényírói pálya mégiscsak megnyílt volna előttem. Nemcsak az *Iszony* kiadója, de utolsó rúgásai közt egy magánkiadó is szerződést adott. A tanév végeztével előbb ezt, a könnyebb feladatot akartam megoldani. Hogy nyugodtabban írhassem, elfogadtam a sárospataki kollégium meghívását, s ott a porta melletti szobácskában láttam hozzá a *Drága jó nyolcadik* (egy tragikusan végződő diák-tanár regény) penzumaihoz. De a történet túl közel volt hozzám, írás közben sehogy sem tudtam megszabadulni a hatástól, melyet szereplőiben, olvasóiban kiválthatna, úgyhogy néhány hét után, a könyv negyedében-ötödében hirtelen abbahagytam, s temetői sétáim egyikéről egy új regény tervével tértem vissza, s utaztam haza már másnap Vásárhelyre, minthogy egyedül ott írhattam meg.

A regény témája rég bujkált bennem, s az utóbbi időben mind keservesebb, mondhatnám világméretű tapasztalatommá vált: az Éden ott van az ember előtt, látszólag egy hajszál választja el tőle, de épp ez a hajszál az, amit nem léphet át, mert ez az emberi természet, vagy ahogy akkoriban nevezni kezdtem: az örültség. Épp itt, Vásárhelyen, ahol osztályaimmal mégiscsak sikerült egy-egy ilyen kis szellemi édent elővarázsolni, fájóbbá váltak a meg nem valósultak; úgy éreztem, én is az édenalapító, az életet boldog játékká varázsló természetek közé tartoznék voltaképpen; az örültség volt az, részben a magamé, ami kertjeim sorra elrontotta. Magyarországon ez az örültség a szokásosnál is sivatagibb, s az oázisteremtés vágya épp ezért olthatatlanabb, kétségbeejtőbb. Kerestem hát a hőst, akin a kis oázisok s a sivatag harcát bemutassam. Csokonaira, a nagy magyar vándorpoétára gondoltam, aki, bármerre vetette rövid élete, a szívéből csurgó báj, szépség körül mindenütt egy kis mozarti szigetet teremtett, amelyet a sivatag újra s újra elvett tőle. A magyar szellem olyan típusa ő, úgy éreztem, mint Faust a német titok-ostromlásnak, intellektuális telhetetlenségnek. A róla írandó drámai költemény azonban távoli, egyre továbbsöpört terv maradt, amint az ma is. Itt jutott eszembe, Vásárhelytől kissé távolabb kerülve, nem írhatnám-e meg ugyanezt a témát mai emberről, arról a nőről például, akinek három éve a védelmében éltem, s aki a szíveről eresztett szálból annyiszor próbálta a boldogság hálóját megszöni. Vásárhely bőviben volt a külön, rögeszméik után futó embereknek, s háziasszonyom családtörténetébe is jutott belőlük néhány. De én, egyik fiát kivéve, csak képről vagy arról sem ismertem őket; élettörténete nagy vonalakban volt előttem. Vásárhelyre érve először a régi, ötven év előtti újságköteteket hurcoltam haza, esténként meg a háziasszonyommal kezdtem a verandán csendes emlékezésekbe, amelyeknek a célját nem is gyanította. Egy hét múlva, július közepén írtam a regényt, amelynek szeptember közepén, amikor lányom leköltözése megszakította, a jobbik fele készen volt már.

A regény terve igen egyszerű volt: kilenc fejezet s egy epilógus; a három első fejezet ellenalakja az apa, a három középső a férj; az utolsóké a fiúk. Két-két fejezet közt az Eszter gyermekségétől nagymama koráig öt-öt év esett (a nyolcadik s kilencedik közé csak kettő), s minden egyes fejezet egy-egy szonátaformában szerkesztett háromtétéles kis regény: egy édenalapító kísérlet s a ráváró bukás története. A három nagy résznek körülbelül egyformának kellett volna lennie; a harmadik azonban akkora lett, mint a másik kettő együttvéve. Ezt azzal magyaráztam, hogy azon az őszön tanácsosabbnak éreztem az iskolát otthagyni; Pesten elég nehéz, az írást akadályozó körülmények közé kerültem, s a nehézség nálam többnyire terjengősségekben mutatkozik.

A regény másik, sokat vitatott tulajdonsága, hogy Méhes Zoltán alakjában magamat is berajzoltam a regénybe. Valóban ez volt a szándékom. Nemcsak azért, mert az utolsó fejezet s az epilógus idején csakugyan a ház vendége voltam, s a regény modelljeinek, a család körül fölsorakozó „örültek”-nek is elégtételt akartam szolgáltatni, hogy magamhoz sem vagyok

enyhébb, mint hozzájuk; de ábrázolói virtusból is: annyiféle művemről mondták, hogy magamat írtam meg benne, mutassuk meg egyszer igazán, hogy milyennek is látom én magamat. Ez persze nem sikerült. Író nemcsak kulcsregényt nem írhat, de kulcsalakokat sem; Méhes képét ebben az esetben is megszabta a regényből ráeső világítás. A hősnővel szemben, aki a lélek, a megértés szerepét kapta, ő lett az intellektus, az elemzés, a Kelettel szemben a Nyugat. Az egyik felem tehát, hisz világos, hogy a másik fél, az eszteri, ugyancsak én vagyok. Méhesnek azonkívül Eszter fejlődésében is megvan a szerepe; a vele való barátság lassú párbaja emeli őt maga fölé, tudatosítja értelmében is, amit odáig csak a közérzetével tudott.

Az írás logikája s varázslata azonban nemcsak a kép aljára odabiggyesztett festőt emelte, dolgozta bele a képbe; menet közben az „örültek” jellege s minősítése is megváltozott. Az történt itt is, ami az *Emberi színjáték* írásakor, ahol az „impotencia” igazolta magát. Itt e sajátságos alföldi betegség, a regény színhelyéről csomorkányizmusnak nevezett kórkép, a legmagasabb rétegek végzetes morbus hungaricusa talált mentséget s méltóságot. Örülteim, ha betegek s pusztulásra ítélték is, rokonszenvesebbek, mint a regényben fel-feltűnő okosok, józanok, sikeresek; a szerző a befejezéshez jutva bizonyos büszkeséggel sorolta magát is közéjük. Így aztán nemcsak célszerű, de helyes is volt, hogy a regény eredeti címét, majd tíz évvel a megírása után, a lektor tanácsára *Örültek*-ről, a hősnő nevére, *Égető Eszter*-re változtattuk.

Gályapadból laboratórium

Az *Égető Eszter* 1949 tavaszán készült el, a legépeléssel késtünk egy fél évet, s amikor karácsonytájt első fele nyomdába került: már túl is voltunk azon az időn, melyben még megjelenhetett. A kulturális ügyek egyik fővezérének a beszéde után a meglevő szédést szét-dobták, a kézirat a minisztériumba került, ahonnan sose kaptuk vissza. Néhány korrektúryanaláb szerencsére megőrződött, ezek nélkül a regény kéziratban s folyóiratpéldányokban heverő részét hét-nyolc év múlva, amikor a kiadásra mégis sor került, nem lehetett volna kiegészíteni. Az *Égető Eszter* letiltásával megint foglalkozás nélkül maradtam, arra, hogy ennél elfogadhatóbb regényt írjak, mint azt az Írószövetségnek be is jelentettem, nem volt remény, a vásárhelyi óraadást már előbb abbahagytam. Családom szerencséjére azonban akkorra, már az ötven felé, egy harmadik foglalkozásba is beletanultam, mely a következő évtizedben az életünk biztosította.

Fiatal éveimben, nyelvtudásom ellenére, sosem fordítottam. Az első könyv, amelynek átültetésére vállalkoztam (még nem szükségből, inkább mert tetszett) Wilder *Caesar*-ja volt. Ekkoriban indultak meg özönnel az orosz fordítások. Oroszul értő fordítónk azonban viszonylag kevés volt, író alig valaki. Az *Iszony* kiadója, aki tudott orosz nyelvismeretemről, így bízott meg a *Karenina Anna* fordításával, egy másik kiadó Groszman szovjet író *Sztyepán Kolcsugin*-ját osztotta ki rám. A 49-es évet ennek a két regénynek a fordításában töltöttem. Néhány hónapon át azonban mind a két fordítás s vele fordítói pályám is veszélyben volt: az orosz fordításokat egy kiadónál összpontosították, s ott kézbe sem akarták venni a munkámat. Veres Péter közbenjárására értük el, hogy a *Karenina Anna*-t végre lektorálták. A fordítás az orosz lektor véleménye szerint hibátlan volt. Az irodalmi szerkesztő szerint mint magyar szöveg döcögött, át kellett írni. Azt ma már nehéz elképzelni is, hogy ez mit jelentett. De 1950 könyvnapjára megjelent végre az új magyar *Karenina Anna*, alighanem a legolvasottabb magyar nyelvű könyv, s minthogy a fordítást az irodalom akkori irányítója is megdicsérte, ha voltak is akadékoskodások, szerződéssel most már el voltam látva, s a következő évben, egy igen gyenge szovjet könyv fordításáért, a pártfőtítkár beavatkozására József Attila-díjat kaptam. Így, miután legjobb regényeimet, az *Iszony*-t s az *Égető Eszter*-t megírtam, 1949-57

közt egész könyvtárnyi orosz, cseh, majd nyugati munkát fordítottam, amelyek közt volt olyan remekmű, mint a *Karenina Anna*, Tolsztoj *Elbeszélései*, Alekszej Tolsztoj *I. Péter-e*, később három Shakespeare-, három Ibsen-dráma, több érdemes orosz, cseh, német mű, de sok, amelyeknél magam, ugyanannyi fáradsággal, különbeket írhattam volna.

A tanulásban s alkotásban tobzódó vásárhelyi évek után valóban gályapadra, a kenyérkereset egyhangú, napi tizenkét-tizenhat órát igénybe vevő robotjához vasalódtam. De a recept, mellyel az iskolaorvosságot, majd az óraadást a kísérletező kedv kalandjává változtattam, most is bevált, s egy csomó fordítói jelentés, hozzászólás, a prózafordítással foglalkozó szakosztályi beszámoló, a javító tollat követő, a javítás irracionális homályába bevilágító lélektani, esztétikai elemzés, a fordítás rácsain kikandító gondolat őrizi az elmebénító robot s az önmagát védő szellem hosszú párbaját, írói pályám legkeservesebb, végül a betegséget rám hozó éveit. A bizonyos fokig egész életemre kiterjeszthető cím, *Gályapadból laboratórium*, ennek a kornak az írásait köti egybe.

Galilei

1952 tavaszán a főideológus: Révai József (akinek kétszeresen is hálával tartozom: 1945-ben ő mentett meg ellenségeim, íróársaim kezéből, 1949 után pedig ő adott kenyeret a fordításban), midőn egyik fordításomat megküldtem neki, válaszlevelében azt kérdezte: nem volna-e kedvem eredetit is írni? Néhány nap múlva a Nemzeti Színház dramaturgia keresett föl, megtárgyalni, mi lehetne az az eredeti. Nem a mondanivalóimra, a lehetőségekre gondolva latolgattuk, mi az, ami (mert szabad s mert vállalkozhatom rá) megírható. Így dobódott fel a szó: felfedező. De ki? Galilei például, mondtam taláломra. Galilei történetét mint tanár ismertem meg, amikor vegytan-biológiai óráimhoz előkészítésül, hogy bizonyos fizikai alapfogalmakat mulatságosan ismertessek meg, az újkori fizika történetét mondtam el bevezetőül. Arra eddig, hogy drámát írhatnék róla, nem gondoltam (még kevésbé tudtam Brecht *Galilei*-drámájáról); Giordano Bruno neve, akinek a *Candellaió*-ját lefordítottam, vagy Semmelweisé, aki már a polgári iskolában is olvasmányunk volt, éppúgy kicsúszhatott volna a számon. Galileit azonban pöre közeli rokonává tette más hőseimnek. Ő is az igazságszeretet áldozata volt; ahogy Széchenyi az örültek házából a *Blick*-et, úgy írta meg s csempészte a világ szeme elé, a rászabott tilalom alól *Discorsi*-jában az elítélt tant, s mint Széchenyit a bögyibe nem férő igazság az öngyilkosságba, úgy juttatta Galileit az elítélt s mégiscsak kimondott kopernikuszi igazság az inkvizíció börtönébe. Így aztán, minthogy a dramaturg is kapott rajt, a hajdani fizikaóra hőseiből drámahős lett. Nagy élvezet volt annyi év után megint egy eredeti mű tervén bibelődni; sok más könyv közt a húszkötetes olasz Galilei-kiadvány is lakója lett az asztalomnak. A drámát fordításaim miatt azonban csak egy esztendő múlva, 1953 tavaszán, Sztálin halálának a heteiben írhattam meg. A dramaturgnak, akivel közösen fogantuk, tetszett, s a rákövetkező hetekben, szentendrei menhelyemen (egy igen keserves fordítás estéin) az akkori idők szokása szerint brigádmunkában vitatgattuk meg vele s az azóta szörnyű véget ért rendezővel a darabot. A dramaturgiai problémák alatt persze mind a hárman éreztük a veszélyt. A Galileit maga elé szólító inkvizíció s az akkori ÁVH közt kétségkívül volt hasonlóság, az is elkerülhetetlen, hogy az elmúlt tíz év félelmei, indulatai a párbeszédekben szelepet ne találjanak. Én azt gondoltam, hogy ha a színház ráadta az áment, Révai Józsefnek küldöm el a drámát: ő szólított föl eredeti mű írására, ő döntse el, hogy használhatja-e. De a Rákosi-kormány s vele Révai épp aznap mondott le, amikor a kéziratot postára adtuk; így aztán még csak választ sem kaptam rá soha.

Maga a dráma azonban (bár másfél év telt el még, amíg ismertté vált) dolgozott s csinálta körülöttem a másik drámát, a Galileiétől nem egészen elütőt. A színháztól a mű előttem

ismeretlen fórumokhoz került, amelyek visszaadni nem akarták, elfogadni még kevésbé, hanem új és új módosító javaslatokkal tolták ki az elhatározást. A darab mostani negyedik felvonása egy ilyen javaslatnak a gyümölcse. Galileit eredetileg a visszavonás szégyenébe merülten látjuk viszont a felvonás elején; a Torricelli beszélgetésben azonban rájön, hogy ez a visszavonás csak azokra szégyen, kik kieroszakolták: természeti igazságokat nem lehet visszavonni, az ő „becsülete” épp azt követeli, hogy a tudomány harcát föl nem adva, új természettörvényeket fedezzen fel. Ez volt a történeti igazság, ez felel meg a helyzetnek is, amelyben éltünk: a merev, nyaktörő igazságszeretetet az igazság fele húzódás váltotta föl. Csakhogy így mindenki mondhatná, hallottam, hogy fontosabb dolga van a földön. Ebben volt valami igaz, s én ráálltam, hogy Galileiből félig-meddig bukott embert csináljak. Az efféle javítások persze nem nyugtathatták meg a kínos érzést, melyet a „haladó hagyományt” képviselő mű a reakciós eszközök alkalmazóiban keltett. Nyilván volt köztük egy ellenségem is, aki úgy érezte, ezzel a darabbal az ő páncélkesztyűjükbé adtam a kezemet, s összeroppanthat, térdre nyomhat vele. A szegény rendező, dramaturg, de az igazgató is a tavaszi elmélkedések után egyre képtelenebb javaslatokat volt kénytelen képviselni. Ugyanakkor egy másik front is alakult mögöttem; író barátaim akik a darabról csak azt tudták, hogy Galileiről szól, s megtörtémezése áll a gyújtópontjában, azt kezdték hajtogatni, hogy kommunista megrendelésre antiklerikális darabot írtam, a földön levő egyházat tiprom; én, aki az előző rendszerben VII. Gergelyt magasztaltam. A vádakon az sem enyhített, hogy kettővel közülük a darabot elolvastattam. A közhangulat még a családba is betört. Ugyanez az év egy igen gyötrő fordításban telt el, s a rosszindulatú lektor még vissza is utasította a kiadóval. Munka és izgalom így egymás hátán hozta a betegséget, amely ellen én, erünniszeimmel szembefordulva, két drámában próbáltam védekezni.

Dráma és betegség

Oly gyors egymásutánban írtam őket, hogy ma már azt sem tudom, melyik készült előbb. Az *Áruló*-nak Görgey, a 48-49-es szabadságharc tábornoka a hőse; harminckét éves korában olyan hadvezér, amilyen a Hunyadiak óta nálunk nem született. Kossuth azonban a világsi fegyverletétel után a harc elvesztésének az ódiumát is rája dobja. Ugyanerről a témáról néhány évvel előbb Illyés Gyula is írt drámát; az én darabom azonban nem az övével vitázott, mint első olvasói hitték, nem is a két nagy ember párbaja érdekelt, hanem hogy miképp lehet egy olyan vádat, melynek piciny részét a túl érzékeny lelkiismeret is igazolja, egy hosszú életen át mégis-csak elviselni. A dráma nem is a szabadságharc alatt játszódik hanem utána, Görgey internáló helyén, Klagenfurtban, s abban a pillanatban veszi kezdetét, amikor az osztrák kormány Görgey tábornoktársait, az aradi tizenhárom vértanút fölakasztatja, s az orosz fővezér közbenjárására kegyelmet kapott Görgey ráeszmél, hogy vele kapcsolatban az első kérdés, akármeddig él s halála után is az lesz most már, hogy áruló volt-e vagy sem.

Mint látni fogjuk, ez a dráma is jóslatdrámáim közé tartozik: a klagenfurti helyzet néhány év múlva súlyosabb alakban tér vissza az életembe, mint a Galilei-pör kapcsán. A magyarázat, amit a darab Görgey elmarasztalására ad: bizonyos fokig az én esetemre is alkalmazható. Görgey, ha követett is el hibát, nem volt áruló; bűnbakul azért kiáltották ki szívesen, mert a szabadságharc vezérkarában senki sem szerette: a romantikus táblabírák közt őt, a vegyész, már a természettudomány szelleme érintette. A romantika önbírálatát, amely Európában s nálunk is 48 után következett be, ő 48-ra elvégezte, s ez a romantikus szívre erőltetett fegyelem, „blazírtság” volt az, amit mint pulykacsibét a tyúkalj, a nemzet az áruló szó rávetésével vert ki maga körül.

Az árulás-vád megfejtése átvisz a másik drámába: a *Szörnyeteg*-be. Mi az oka, hogy egy ember, aki kapcsolatokban lélegzett, barátság, szerelem, apaság, mester-tanítványi viszony

gyökereivel akart az életbe kapaszkodni, java erejében elmagányosodik, mint alkotó hamvába hal, ahogy a többiek érzik és gúnyolják: szörnyeteg lett. A válaszra nem kereshettem történeti hőst, hisz a darab a kor betegségéről szól, az emberi kapcsolatok sorvadásáról, az elatomosodásról, mely azt bünteti a legjobban, aki legkevésbé beteg. A darab azonban mégsem lett igazi társadalmi dráma, amit már az is mutat, hogy hőset a Horthy-korszakba helyeztem, azoknak a bölcsészeti katedráknak az egyikére, amelyek a mogorva Sárkány Bélának olyan jó sárkánybarlangul szolgálhattak. A történet: a professzor előadásaira betévedt vegytan hallgató, aki más karról jön, s parasztlány létére más fizikumú is, mint megszokott bölcsészei, fölfedezi őt, megérzi, s egyszer utoljára még ki is gyújtja benne a lángot. Az így keletkezett kapcsolatot azonban ez a lány sem képes elviselni, rövid házasság után megszökik belőle. A dráma szerint a szörnyeteg (ha a hosszú éheztetés túlzóvá teszi is) tulajdonképp a normális ember, aki az emberi kapcsolatokat még úgy élni, ahogy kortársai már nem bírják, s a visszautasítás, vagy inkább kifulladás az, ami barlangjába újra és újra visszaűzi. Mint látható, mindkét dráma a közelítő baj feltartóztatására készült. De hiába magyaráztam meg bennük, ami körülvesz, hiába sikerült Illyés Gyula közbelépésére a *Galilei* drámát (az acélkézbe szorult, vértől csöpögő kezét) egy sötét elhatározás előestéjén visszakapnom: a betegség már itt volt, a hipertónia, mint örök vendég megjelent szervezetemben, s a védekezés drámái után újfajta drámákat csoportosított a *Galilei* köré.

Betegségem - a diagnosztizált - első hónapjában írtam meg a *II. József*-et. A hőshöz egy regényterv juttatott: - az erdélyi Hóra-Kloska lázadásban egy román paraszthoz erőltetett nemeslány megmerülése a mélységekben -, ekkor kellett a II. Józsefre vonatkozó okmányokkal megismerkednem. Az új helyzet, a betegség teremtette, a táborból halálra ítéltlen hazaérkező császár utolsó esztendeje fele nyúlt, hogy a befejezetlen (sőt bomlásra ítélt) Mű s a kétségbeesetten dolgozó, ideáihoz ragaszkodó ember küzdelmét (hátralevő időm fizikáját) előrevetítem. Másképp kapcsolódik a *Galilei*-hez a *Petőfi Mezőberényben*. Annak a heccmorálnak, amely Galileitől azt kívánta, hogy megégesse magát, Petőfit sikerült dolgvégezetlen (mint engem a betegségbe) a halálba hajtani. - Gyilkosok, sóhajt a Berényből Erdélybe, életből halálba dőcögő kocszi után a darab utolsó szavával egy öregasszony. Végül, bár egy évvel később írtam csak meg, ezek közé a drámák közé sorozódik búcsúm a pedagógiától: az *Apáczai*. Az év őszén készült el a terve Vásárhelyt, ahol magam is részesedtem abban az örömben, amelynek nálunk a 17. századi magyar pedagógus - első enciklopédiaírónk - a jelképe. A regény utolsó jelenetében a haldokló Apáczai azt mondja, amivel én vigasztaltam magam, ebben a művetem kötetlen kéveként szétejtő esztendőben: a Jó egy ügy, s ha mi elbukunk benn, mások bosszút állnak értünk.

Maga a *Galilei* dráma, amely ennyi új darab s még több téma (matematikus nyelven szólva) sűrűsödési helyévé vált: a visszavétellel nem nyughatott meg. 54 őszén a Nemzeti igazgatója újra megpróbálta műsorra tűzni, hogy egy új politikai hullám megint lesöpörje. 55 elején a *Csillag* szerkesztője vállalta végre a kiadás kockázatát. Most már legalább mindenki olvashatta. A barátok, akik a betegségbe hajszoltak miatta, persze nem voltak sehol, sőt most mindenki az ÁVH ellen írt pamfletként olvasta. Az írók és művészek nyilatkozatába is belékerült, a párt főtitkára külön kihallgatáson okolta meg: mért nem engedheti meg a bemutatást. Újabb egy évbe telt, amíg 1956. október 20-án bemutatták. A harmadik előadás szüneteiben az utcai harcok híreit hozták be a színházba a nézők. A következő évben azonban még több mint százszor adták.

Levelek a hipertóniáról

Az új helyzet, melybe a betegség dobott, e drámákon kívül, melyek hangulatát dolgozták fel, két másik vállalkozást inspirált, melyek gondolatilag küzdtek meg vele. A kísérletező kedv, mely az iskolaorvosságot, majd a vásárhelyi óraadást, az utóbbi években pedig a fordítást próbálta laboratóriummal alakítani, eléggé bevált, hogy ezt az új, mindnél nagyobb próbát első perctől vele akarjam végigküzdeni. Amikor a betegségről beszámoló leveleimet (minden hónapra egy jutott) elkezdtem, nem gondoltam arra, hogy a baj gyorsnak ígérkező lefolyását megváltoztathatom: megfigyeléseimmel, a szervezetemnek fölített kérdésekkel, a kapott válaszokkal inkább csak az ész méltóságát iparkodtam megőrizni; attól a pániktól, mellyel a halálos baj az emberek egy részét megrohanja, a természettudomány fegyelmével elszigetelni. Végre is ezt a betegséget orvosok ezrei figyelik, laboratóriumok százai dolgozzák fel a betegekről nyerhető adatokat; hogy remélhetem én, hogy szinte minden segédeszköz nélkül, a kölcsönkapott öreg nyomásmérővel rejtélyét megfejtsem, s magamat a hurokból, amely fogott, az elemzés segítségével kihúzhassam.

Az elemzés azonban, civilizáciánk megteremtője, megjutalmazta hitem, s egyre meglepőbb eredményeket hozott. Az első fontos lépés az volt, hogy az egymást váltó tevékenységeket nap mint nap végigkutatva rájöttem, hogy betegségem foglalkozási betegség, a vérnyomást a fogalmazás (írásban vagy szóban), ami megemeli. Amit idáig senki sem tett, a második évtől a lázgörbéhez hasonló grafikont vezettem, annyszor mérve a tenziót, ahányszor új tevékenységbe kezdtem (illetőleg az előzőt abbahagytam), s ez egész világossá tette, mi a megterhelés s mi a könnyebbedés állapotomban. A másik fontos, kockázatosnak tartott lépés az volt, hogy a gyógyszeres kezeléssel teljesen föl hagytam; igaz, elég drasztikus figyelmeztetést kaptam, hogy ezek a szerek a legjobb esetben elfedik a bajt, máskor azonban (hatnak vagy sem), ártanak is. Azon a két hónapon kívül, amelyet 1957 elején a balatonfüredi szívkórházban töltöttem, az első fél esztendő után gyógyszerrel nem éltem, ott is inkább kísérleti célból, hogy hatástalanságukról orvosaim is meggyőzzem. Ehelyett a tréfásan agydiétának nevezett napirendet vezettem be, mely tevékenységeim úgy állította össze, hogy a vérnyomásfokozók közé egy-egy vérnyomáscsökkentőt iktattam. Így, hacsak az élet extra ingerekkel nem szolgált, a görbét sikerült egy elég keskeny (50 Hgmm-es sávba) szorítani, s a szellemi munkára napi négy-öt óra időt kicsikarni. Nagy könnyebbség volt, hogy 1957-től lányoméknak itthagytam balatoni házikójába költözhettem, mely ezeknek az extra ingereknek egy részét kiszűrte, s mint véletlen kiderült, klimatikus hatással is volt.

Közben a folyton csiszolt feltevések betegségemről is egyre tisztább képet adtak; a bevett elméletekkel ellentétben a hipertóniát, legalábbis az enyémet, egyes agykéregrészek, illetőleg a hozzájuk vezető kis erek betegségének voltam kénytelen tartani. A foglalkozásommal járó állapot, az úgynevezett ihlet, nyilván ezeket az ereket viselte meg, szűkítette be úgy, hogy az általuk ellátott agysejtek oxidációja erősebb igénybevételnél zavart szenved, s olyan folyamatok helyettesítik, melyeknek a vérbe került bomlástermékei (vagy a sejt más idegi vészjele) a vérnyomást megemelik. A hipertónia eszerint egy kialakult állapot jelentkezése, melyet a munkára fellépő magas vérnyomásról veszünk észre. Az agydiétával azonban elkerülhető, hogy ez a vérnyomás fölöslegesen magassá váljon, azaz hogy a nyomást a szükséges s a fölösleges közti keskeny sávon tartsuk.

Hogy ez az aránylag egyszerű eljárás milyen eredményekre vezet, kórtörténetem a példa. Betegségem első heteiben az orvosok 1957/135-ös vérnyomást mértek. 135-ös diasztolés nyomás: súlyos prognózis. A füredi kórházban - az 56-os izgalmak után - még 270/180 is szerepelt a törzslapomon. S a betegség tizenegyedik évében még mindig élek, s nemcsak élek, egyre többet dolgoztam is, hatvanharmadik évemben alig kevesebbet s tán rosszabbul sem, mint a harmincharmadikban, a *Tanú* idejében. S mindezt olyan izgalmak, lelki megterhelések közepette, melyekben az egészséges hipertóniát kap. Azt persze bajos bizonyítani, hogy ha megmaradok az orvosok kiszabta vérnyomáscsökkentők mellett: mi lett volna a sorsom. Énnekem azonban semmi kétségem, hogy művem jó egyharmadát a *Levelek*-ben leírt küzdelem mentette meg. Optimista, minthogy az utóbbi évben egy állítólagos agyvérzésen kívül két szemfenéki vérzésem is volt: nem lehetek. S bár azok kivételes megterhelésnél következtek be, nem lehetetlen, hogy az erek jóval lassabban, de ennél a kezeléssel is tönkremennek. De ha így lenne is, egyetlen munkámra nem vagyok olyan büszke, mint erre, és semmi sem értette meg úgy velem a Pest utcáin futkosó, állapotos nőket megszólító Semmelweis szenvedéseit, mint az a tudat, hogy nagy áron szerzett tapasztalatom én sem tehetem betegtársaim áldásává, annak ellenére, hogy mint a legfrissebb belgyógyászatokból látom, a hipertónia kórtana ma sem sokkal világosabb, mint a gyermekágyi láz volt az ő korában.

Megmentett gondolatok. Magyar műhely

A betegség telt aggyal ért. A fordítói korszak sok befejezetlen munkám, tervem mélyhűtötte, s az öt-hat néma év (mely csak a tollat vette ki kezemből, az elme szekrécióját nem szüntette meg) ezekhez újakat adott. S most itt volt váratlanul az idő előtti szünet, a halál. Hogy menthetném meg előle, nem a műveket, a gondolatokat legalább, melyeknek ki nem mondása legjobban nyomasztott. A betegség hangban s a kifejtés méretében szerénységre s takarékoságra kényszerített; azt gondoltam, napi teendőimhez kapcsolódva vetek egy-egy összefoglaló pillantást az örökre otthagyzandó mezőkre. Egy költő a verseit küldte meg, s adósa voltam a felelettel: ehhez fűztem a *Líráról* szóló tanulmányt, mely nemcsak a líra helyét, feladatát keresi természettudományos sugallatú civilizációnkban, de az újkori civilizációról tervbe vett könyvem fő tételeit is odalopta a húsz-harminc oldalnyi szövegbe. Fordítanom kellett - szerencsére Tolsztojt -, ez adta a kiinduló pontot a *Tolsztoj inasaként* című tanulmányhoz, amely megint az egész klasszikus orosz irodalomról, keleti lélek s nyugati módszer szintéziséről szólt, s hogy mi azt, a világcivilizáció kialakulása korában, hogyan folytathatjuk. Lányomék kihozták a Buda körüli nyaralótelepre, ahová első ijedtünkben menekültünk, a szép rádiójukat; a sok, rendszeresebb zenehallgatás gyümölcse volt: a *Bartók és a 19. századi zene*; nem is annyira a bartóki mű, mint annak a kultúramodellnek a fölmutatása s átfogalmazása a mi számunkra, amellyel ő a századforduló zenéjét, a folklórban megnyílt Európa alatti világot s a bachi építkezést összekapcsolta. A megbetegedésem köré csoportosuló drámák, drámatervek közt volt egy - *József és testvérei* -, melyben (mint a *Szörnyeteg*-ben az emberek) íróársaim közti helyzetem s annak a fájdalmát akartam megérteni s lereagálni. Ehhez volt készület egy német teológusnak az Ószövetség teológiájáról szóló könyve, s lett eredménye az *Ószövetség olvasása közben* című írás - a *Négy próféta* drámaterve -, és a keresztény s természettudományos erkölcs mellett tett vallomás. Adyliget után néhány hetet Vásárhelyen töltöttem. Itt készült el a *Vásárhelyi séták* címen összefoglalt két tanulmány, egyik *Pedagógiai kísérleteimről* s az eközben felmerült újkortörténet tervéről; a másik filozófiatanárságom emlékeként a filozófia jövőjéről, hogy pótolhatja-e a vallást a filozófia. Közben a *Nóra* fordítására készültem; harminc év múltán megint norvégul olvastam. Mi a kis irodalmak szépsége, jövője, mi a mérlege az őket életre szólító kultúrnacionalizmusnak: tettem fel a kérdést *Nóra ürügyén*.

Vásárhelyről Debrecenbe vetődtem, egy hetet halott barátom szobájában, visszamaradt versei, tanulmányai közt töltöttem, az emléke iránti adósságból törleszt a *Gulyás Pál szobájában*. Hazajöve még egy párbeszéd készült el a *Vallási türelem-ről*; nem a régiről, a felekezetek köztiről, hanem arról, amellyel hívőknek s hitetleneknek kell eltérniük egymást. Hogy meggyőzőbb legyen, a hitetlennel mondatom el a hívő, s a hívővel a hitetlen igazát. A kilencedik tanulmányt (mert hisz kilenc a múzsák száma) *Az én cseh utam*-at csak évek múlva írtam meg, ez persze a Duna-medence című szellemi tartománytól lett volna búcsúzkodó; egyik író társunk valóságos cseh útjával állítva szembe az enyémet: a nyelven s könyveken át tettet.

A *Megmentett gondolatok* a háború után írtak közt tán a leggazdagabb tanulmány-gyűjteményem. Egyelőre azonban csak a bágyadtságot éreztem, mely írása közben elfogott (s az utóbbiakat később kiadásukra készülve valóban tonizálni kellett) s a tehetetlenséget, hogy az agy tartalmát nem lehet, mint a gyomorét, ilyenféle szondázással egykettőre kivenni. Két év múlva azonban, ötvenhat nyarán, amikor a szerződések egyik napról a másikra elárastottak: a *Megmentett gondolatok*-at megmentő zöld füzetek is előkerültek. Én, bár előnyét élveztem, némi bizalmatlansággal néztem az országot lázba ejtő erjesztés konjunkturális, újságírói jellegét. Akik legártatlanabb írásaim megjelenését egy évtizeden át letiltották, azok léptek fel, hogy az új szelet a szabadság bajnokaiként vitorlájukba fogják, s az írásokban, melyekért a közönség az újságáros bódékat megostromolta, a szabadabb hangon kívül, kevés volt az igazi tartalom. Azt gondoltam, medret kéne ásni ennek a vadvíznek, komoly irodalmi s politikai célok felé terelni a lelkesedést, s ez annál sürgetőbb volt, mert épp ekkoriban egy új, sokat ígérő nemzedék lépett fel, megint fürtszerűen. Állítsunk össze nekik s rajtuk át az egész ifjúságnak egy könyvet, amely komolyan venné az annyit használt tapasztalatátadás szót - tapasztalataink s egyben ideáink átadását, a sötéthez szokott, tétován tájékozódó fiatal szemeknek. A könyv első fele a *Megmentett gondolatok* lesz, az eszmények átadása; második fele, mely *Műfaji kérdések* címen a dráma- és regényírásról, verstani kérdésekről, műfordításról írt tanulmányaim gyűjtötte össze: a mesterségbeli tudásé. Az egész kötetnek bevezető tanulmányáról a *Magyar Műhely* címet adtam; - magyar műhely, úgy, ahogy a 17. századnak volt egy francia, a 18. századnak egy angol, majd német, a 19-nek egy orosz műhelye, amelyben a nemzeti feladatok az egyetemes algebra szerint az egész világ használatára oldódnak meg. A kötet anyaga, mintegy negyven ív, ötvenhat őszén jórészt már együtt volt, s ha akkor megjelenik, később megjelenhetik: tán a nagy igény fűjtatójaként élesztheti az álégésben a nemesebb parazsat.

Sajkódi esték

Az ötvenhatos felkelés vidéken ért, ahová a Galilei-bemutató izgalmai után húzódtam. Mint beteg embertől senki sem kívánhatta, hogy annak a tíz napnak a forgatagába beledobjam magam. Két félelem vitt föl - az utolsó négy napra. Az egyik, hogy a magyarság bevérzi a kezét. Az elmúlt néhány évben sokan és rettenetesen szenvedtek; félős volt, hogy ha mód nyílik rá, ehhez mért bosszút állnak. A másik félelem, hogy a fürdővízzel kiöntik a gyereket: a romlott szocializmussal magát a szocializmust. Én viszont úgy éreztem, hogy még az eltorzult szocializmusnak is vannak (főként pedagógiai téren) értékes vívmányai, melyeket a magyar nép nem adhat ki a kezéből, s ha valóban gazdái leszünk a helyzetnek, azt nem a kapitalizmus fele vissza, hanem a 20. századi szocializmus fele, előre kell továbbfejleszteni. A két félelem, mely publicistává tett (a négy nap alatt írt hét cikkből három jelent meg), fölösleges volt. Az oroszok visszajövetelével a kétes kimenetelű küzdelem - kapitalizmus vagy szocializmus - elmaradt. Az én cikkeim azonban némi meghökkenést keltettek azok közt, akik hallgatásommal visszaélve, a maguk fűtta fantommal igyekeztek azonosítani. Ennek köszönhetem, hogy a fordulat után

néhány dicsérő cikk jelent meg rólam, s a füredi kórházból kikerülve (ahol az átélt izgalmak után kerestem menedéket) a Kossuth-díjat is át kellettennem.

A helyzet azonban sokkal bizonytalanabb volt, semhogy az odadobott labdát elkaphattam volna. Megtörténtek az első író-letartóztatások, ellenségeim is hamar magukhoz tértek meg-szégyenülésükből; Togliatti, az írók szerepével foglalkozva, engem pécézett ki főbűnösül. A következmények is igazolták tartózkodásomat. *Széchenyi*-drámám bemutatása - a közönség viselkedése, mely a *Toscá*-t is tüntetésre használta ki - megadta a jelet, s a népi írók ellen indított harcban első számú vádlott lettem. Mindez kívánatossá tette a gazda nélkül maradt Balaton menti tanyát, melyből lányom és vőm 1956 novemberében biciklin vágta neki új, tengerentúli életüknek. 1957 márciusa óta az év nagy részében itt lakom, eleinte a telet is itt vészeltem át. A kitartást kívánó szépirodalmi munkáknak sem az én állapotom, sem az országé nem kedvezett; a fordítás mellett így adtam magam a tanulmányírásra. A Lorca- és Dürrenmatt-tanulmány, amely még megjelenhetett, arról az izgalomról számol be, melyet a szellemi vasfüggöny felhúzódása után az új nyugati dráma látványa váltott ki a hazai viszonyok közt más, zordabb utakra szorult drámaíróból. Ahogy azonban a megjelenés lehetősége elvész: témában kalandozóbbá, a kidolgozásban restebbé válok. Most írom először igazán montaignien az esszét, a vallásháborúk menhelyén, érdeklődésem ugrálását követve, a publikálás közvetlen sarkallása nélkül. Egy fiatal könyvtáros ismerősöm, a Pest és Sajkód közt járó bőrröndben megküldte a kívánt könyveket, egy másik látogatásával tudománytörténeti érdeklődésem csiholgatta, a tétlenségben a hajdani tanuló kedv is elkap, s új tájakra ver (Östörténeti, Tudománytörténeti munkák). Vásárhelyi tervem, az új korról írandó könyv is feltámad, néma falaknak kezdek órákat tartani: *Hogy tanítottam Vásárhelyt a történelmet?* A félbehagyott órák folytatásába esik a *Macaulay és az „angol műhely”* az újkor angol laboratóriumáról: hogy látta a történetíró, s hogy mi. Egy tanítónő, aki elég jó novellákat is írt, azzal keresett fel, hogy adhatna ő a fiának vallásos nevelést, mert maga ugyan nem hisz Istenben, de gyereke neveléséből azt a kultúrát, amit a vallás ad, nem szeretné kihagyni. Erre a furcsa, de megértett kérdésre egy száz gépelt oldalnyi tanulmány lett a válasz, melyet sohasem küldtem el. E bűvópatak élet utolsó szakában keletkezett: *Az én cseh utam*, beszámoló cseh olvasmányaimról, fordításaimról, s a *Csehov-levelezés*, melyet egy fiatal orosz diplomata Szocsiban kívántatott meg. Ez a két tanulmány már megint a publikáció lehetőségével készült s annak megfelelően kidolgozott. A többi befejezetlenül, átírást kívánóan várta évekig az állapot s hangulat visszatérését, amely éppolyan alkalmas legyen a befejezésre, mint az első sajki telek a megírásra. A *Sajkódi esték* címen megjelent kötet tökéletesen fedi azt, amit ez a cím füzetemben takar.

Az utazás

1959 nyarán meghívást kaptam egy öthetes útra a Szovjetunióba. Bár kivételes erőpróba volt, nem akartam kibújni alóla, már csak azért sem, mert a népi író viták után a béke felajánlását jelenthette, s érdekes próba is volt: a fejemben kialakult s a tényleg végigjárt szembesítése. Utazásom a hrucsovi korszak legreménykeltőbb szakára esett: a sokon átment lakosság, a szocialista kísérlet áldozatvállalója, mérsékelt jólétben az életörömmel ismerkedett; az első szputnyikok, mint egy új teremtmény korszak, a békés verseny röppentyűi szakították el a gravitáció zsinegét, a kínai felhő pedig még alig-alig mutatkozott. Úgy láttam, itt az idő, melyben a lakosság óhaja, az új közműveltség s az ésszerűség, a „huszadik századi szocializmus” útjára szorítja, csábítja a kommunista gyakorlatot; a gyarmati népek erre keresik érvényesülésüket, s a két tömb sikerei visszahatnak a kapitalizmus szülőföldjére is.

Bár nem számítottam rá, hogy ott kinn cikkírára, nyilatkozásra szólítanak fel, amikor ez megtörtént, elérkezettnek láttam az időt, hogy a sündisznóállásba szorult hazai kedélyeket a megnyílt történeti lehetőségek kihasználására bátorítsam, vendéglátóim figyelmét pedig - a Szovjet Írószövetségben mondott búcsúmban - egy másfajta magyar értelmiség létre hívjam fel.

A moszkvai út hatása az volt, amire számíthattam: baloldali „barátaim” ahelyett, hogy költött fantomuk hamis voltát belátták volna, a változás, a törés nagyságát iparkodtak kételkedő mosollyal hangsúlyozni; a jobboldaliak átvették a labdát, itthon s külföldön árulásról írtak és beszéltek. Az én első mozdulatom az volt, hogy feladtam a tervbe vett szovjet útirajzot, visszabújtam Sajkódra, szépirodalmi munkáimba. A láthatár azonban gyorsan világosult, s amikor mint más íróknak, nekem is alkalmam nyílt, hogy közéleti kérdésekhez hozzászóljak, nem éreztem jogosnak, hogy ha mód van rá, erre a derengésre a magyar szívet kedvre, alkotásra serkentő perspektívát föl ne rajzoljam. Főleg az iskoláztatás, a közműveltség, a szellemi dolgok iránti érdeklődés emelkedése volt az, amibe fáradhatatlan reményem vetettem. Ha a gondolkodó emberfők száma megtízszereződik, az a nemzet öntudatában s vezetésében is érvényesülni fog. A 61-es év könyvnapjára megjelent *Sajkódi estéék*-ben a befejezetlen, lassan érő tanulmányok helyét fele részben ezek a publicisztikai cikkek foglalták el. Az olvasók skorbutos ínye kapott is a világnézeti vitaminon, a literátorok gúnyát, rágalmait pedig egy magamnak írt vígjátékban intéztem el, melynek a címe is *Utazás* lett.

Az öreg vidéki tanár, akit állásából elmozdítottak, s most a helyi múzeumban a régészeti gyűjteményen babrált, váratlanul egy szovjet útba pottyant, s hazatérve naiv tárgyilagossággal számol be jóról-rosszról, amit látott; - a ravasz újságírók s reakciós barátok aztán gondoskodnak róla, hogy a becsületes beszámolóból kétoldali pokol váljék, melyen a kényszerű utas egy agyvérzéssel (azaz, minthogy vígjátékban vagyunk: érkrízissel) tud csak átlábolni. A cselekményt elindító ötletet két újságíró adta: amikor orbáncosan hazatértem, szinte az ágyból ugrattak ki, hogy a telefonmegbeszélés szerint interjúkérdéseiket átadják. A hosszúra nyúlt beszélgetés végén, amikor a kérdéseket kértem, ők álltak fel azzal, hogy erre már nincs szükség: a „kötetlen” beszélgetés jobban hat majd az interjúban. A csel, melynek én nem (vagy csak félig) dőltem be, lesz a vígjátéki tanár veszte, akinek egy nagyhangú propagandacikkben kell valóban mondott tanári megjegyzéseit visszakapnia. A darab az utazás komédiáján át a gonosz, elfogult akusztika ellen támadt, melyben a valóság felmérése s a helyes viselkedés lehetetlenné lesz. A hatás azonban, amikor a darab megjelenhetett, sőt elő is adták, épp az ellenkezője lett; okos emberek nem haboztak, hogy a vígjáték kirajzolta szerepekbe belépjenek; legnagyobb újságunk a darab kéziratát bemutató előtt tilalmam ellenére elorozta, s „legkompromittálób” részletét, a tanár és tisztelő beszédét megcsonkítva, több százezer példányban kiadta, a disszidens írók meg, élükön a legelőkelőbbek, sorra felvonultak, hogy az árulás bélyegét rám süssék.

A Bolyaiak

A szépirodalmi műnek, melybe a moszkvai út után temetkeztem, sugallója egy erdélyi származású tanárnő volt, aki fejébe vette, hogy a hazájabeli két nagy matematikusról, Bolyai Farkasról s lángeszű fiáról, Jánosról, a nem euklideszi geometria egyik felfedezőjéről, drámát kell írnom. Hogy rávegyen: elküldte a két tudós kiadatlan levelezését, melyet nyugdíjas apja az Akadémia könyvtárában másolt, gépelgetett ki. Inkább csak udvariasságból kezdtem a kéziratnyalábot forgatni, de a levelek, melyeket a pályájába, életébe belebukott apa küldözget egyetlen reménye, a nagy matematikussá nevelt csodagyerek után a mödlingi mérnökkari iskolába: nem hagyhatta közönyösen az apatársat, aki egy időben maga is, mint gyermekei nevelője

próbált élete verméből a jövő felé tapogatózni. A színhely - Erdély - is vonzott; bár magam a szélén szinte csak megszülettem, s városait később éppen hogy átfutottam: az erdélyit tartottam a magyarság legértékesebb s letragikusabb ágának, egyetértettem a történetíróval, hogy 16-18. századi történelme tragédiaírók bányája lehetne; pusztulása pedig, melyet egyre ember-telenebb pusztítás siettetett, már csak mint jeladás is, a sötét családi történet fele húzott, mely egyszerre idézte az itteni s otthoni emlékezetbe Erdély két legnagyobb fiát, s az egymást rágó összeférhetlenséget, mely nézetem szerint e tehetséges nép romlásának egyik fő oka volt.

Első fölmerülésem a tárgyból egy tanulmány volt, amely az élő nemzedékek emlékezetéből már-már kihullott s szélesebb rétegekben ismertté nem vált esetet elevenítette fel: az apa tragikumát, akinek sikerült, ami óriási többségünknek nem: lángészt nevelnie, s neveltje tehetsége első próbájaként azt a problémát oldja meg, amelyen ő maga elvérzett, hogy aztán egy negyedszázadon át állandó cívódásban kelljen figyelnie testi, szellemi tönkremenetelét. A tanulmány végén, inkább a megírás elhárításaként, két drámatervben mérlegettem a buzdító kívánságát: egyik az időben széthúзва, epikai (ha úgy tetszik, shakespeare-in vagy brechtin) dolgozta fel a két egymásba kapaszkodott lélek meghasonlását, a másik szokott (görög-ibseni) módszerem szerint: az idő szűk terepére összevonva. A két módszer előnyeinek s hátrányainak az összehasonlítása régóta izgatott - a *Galilei*-t, ha a *magam* drámájává nem válik, megírtam volna egy huszonegy képes költeményben is, s most, amikor a tanulmány fölkaparta érdeklődés mégiscsak nekihajtott az öt éve nem próbált, s hitem szerint erőmet meghaladó drámaírásnak, hogy a megszokott módszer meg ne szabadítson a témától, az epikai megoldáson kezdtem, János tehetségének gyermeki kibomlásától, tizenöt képben menve a haláláig. A keserű cím - *Apai dicsőség* - a késő elégtételre célzott, a dedikációra, mellyel János örültsége főművét halott apjának ajánlta. Minthogy a színház a változattól húzódozott, igen gyorsan, alig két hét alatt megírtam a rövidebbet is; ötven esztendő drámáját, meghasonlásuk s János lány-szöktetéssel kezdődő vadházasságának az évére szorítva. Arra, ami a kísérlet célja lett volna, hogy a két módszert a színpadon játékban is egybevegyük, nem került sor. A rövidebb változat, a *Két Bolyai*, bemutatva, rendezők s színészek jóslata ellenére, kétszáz előadást ért, s feledésbe merítette a hosszabbat.

A Bolyai-téma egy régibb tervet is föllevenített. Fiatalon színházi kultúránk meddőségét látva, arra gondoltam: én is nyitok egy színházat, papíron persze, amelyben nemcsak kézirataim adják elő, de párbeszédekben a rendezés, játék gondját, a színre vitel módját is megbeszéljük. Minthogy ez a dramaturgiai oktatás népes színháztudományi intézeteink ellenére sem volt felesleges, a *Két Bolyai*-hoz utólag jó felvonásnyi megbeszélést írtam, egy képzelte vidéki bemutató előtt, amely a magyar színházak bírálatát is magában foglalta. S minthogy a *Két Bolyai* sikere a filmeseket is megbolydította, bár nem sok remény volt rá, hogy a felszólításból film legyen: két filmvázlatot készítettem a témáról, melyek közül az elsőt egyszer még tanulságos lenne leforgatni. Az egész anyagot (a tanulmány, a két darab, a képzelte beszélgetés, a filmvázlatok s a *Két Bolyai* megírását megelőző munkanapló) *Változatok egy témára* címen „kísérleti dramaturgiaként” adtam ki, s több hasonló kiadványban akartam folytatni. A pedagógiai hatás azonban, a drámaírói gyakorlatban s elméletben, oly csekély volt, hogy felhagytam vele: művek kibírják a negyedszázados késést, ötletek, ha jók is, úgy látszik: nem.

A Nagy család

Gyötrelmesebb, de tán szerencsésebb végű másik, ebben az időben készült színművem regénye. Ha a Bolyaiak esetében (életemben először) idegen akarat terelt a téma felé; itt előbb volt meg a színház, amely bemutassa, a rendező (1957-ben a *Széchenyi* kitűnő rendezője) s a színésznő, legjobb drámai színésznőnk, *Nóra*-fordításom alakítója. Női főszereplő: ilyen még nem volt a

színpadomon. Regénybe, az élet mindennapi részletei közé előszeretettel állítottam nőhőst; a színpadon azonban férfifelemmel vívódtam. A gyötrelem oka most is az volt, hogy regényhőst, regénytémát akartam színpadra vinni: folyamatot s nem kirobbanást. Szocialista világunkban a nő tragikumja: fölszabadítása gyümölcsként két műszakban dolgoztatják, állásban s családban, és ha mindkét helyt eleget tesz, idő előtt elnyűvődve más, virgoncabb hivatali nők férjét is lelkiismeretfurdalás nélkül elszedik tőle. Ilyen asszonysorsot osztottam ki én is színésznőmre: egy fizikusnőét, akiben a hazulról hozott paraszt szívósság keményebben védi a felbomlás közepette a kis családot: a hűtlen férjet, a kor betegségében szenvedő tehetséges fiút s a könnyelmű, felületes, élvezeteken kapó leányt. Ezer és ezer asszony éli meg, kevesebb kiválósággal, észrevétlenül ezt a sorsot; de hogy éli meg a magas intellektusú, mély ösztönű, akinek erkölcsiségébe egy virtuális szent van zárva. A *Mathiász panzió* alternatívája kínálkozott; a vér szerinti s a szellemi család, a fölbomló kis család helyett az erkölcsi erő felszabadult vegyértékeit lekötő nagy; a hősnő köré verődő véletlen családtagokkal, mint a volt tanár és férfiideál, a lemorzsolódni akaró egyetemi hallgatónő s annak cukrász barátnője, az 56-os albérlő - nyelvész különben - s főnöke, a „kor hőse”, a villanyszerelésen, technikumon át emelkedő parasztfiú, a kommunista házgondnok, régi mozgalmi ember, s a mosókonyha magasából lejáró segéd-házfelügyelő, volt apáca; képviselőiben az egész társadalom. A dráma arról szólt volna, mint találja meg (gyermekait is befogadva) a fölbomlott kis család összetartója a nagy családban erkölcsi ereje lekötőjét.

De amilyen jól sikerült az első két felvonás, az asszony összetörése, a másik kettőt - a nagy család kialakulásáról szólót - újra és újra át kellett dolgozni, egy ötödik felvonást iktatva közbe, s a dráma még mindig nem volt kielégítő. A kezdet és a vég közé egy kambiumszerű sarjadjó rész iktatózott be: a regénytéma bosszúja a rosszul választott műfajon, a *folyamat*, amelynek le kellett folynia. A kézirat egy évet pihent; az *Utazás* bemutatója után vettem elő, hogy a korhoz szóló s mégis időtlen anyagot valahogy megmentsem, s az *Utazás*-sal kísérleti dramaturgiám új köteteként adjam ki. Szorultságomban arra szántam magam, hogy kétrészes, két estén játszandó drámát csináljak belőle. Az első rész a kis család felbomlása, addig a percig, amíg férjének a válást megadva, a családjára is feladja. A második: a nagy család kialakulása, a hősnő közösségbe falazása, egy kései szerelem gyors elfojtásában. A két darab, az *Utazás*, *Nagy család* az ironikus *Mai témák* címén (a kritikusok állandóan mai témát követelnek az írótól) megjelent; a kritika a kétrészes drámát a szokottnál is élesebben vetette el, a színház nem tartott rá igényt.

Egy vidéki színház igazgatója vette észre, hogy az első rész önmagában is megáll, s kiharcolta a bemutatót. Ez az igazgató, aki egyik egyetemi városunkban tisztán prózai műsornak tudott közönséget toborozni, olyan együtttest gyűjtött maga köré, s olyan kitűnően rendezte meg a darabot, hogy annak szinte egyetlen rossz szereplője nem volt, s nemcsak megyéjében ért el kivételes sikert, de a fővárosba is fölhozták, s ott nemcsak irodalmi, de színházi eseménynek is számított. A darabnak persze volt egy nagy szerencséje, a főhős alakítója, a vidékre szorult színésznő (aki 25 évvel ezelőtt mint felsőgödi villánkban nyaraló kislány, tanúja volt fiatalságunknak) a magyar színpad egyik legnagyobb tragikai tehetsége, akit ez az óriási szerep (mint más darabjaim a férfi hőseket) képességei kibontására kényszerített. Neki köszönhetem a *Nagy család* végső megoldását is, melynek a „második estéje” még mindig elég satnya appendix volt. Az előadásról jövet (melyre a darab jó híre kényszerített) a bakonyi autóúton jött a gondolatom, hogy a történetet halálig vigyem, a két estés darabból trilógiát csináljak, melynek pokla a *Kis család*, az egyéni vágyakat leégető purgatóriuma: a *Csendes szoba* (az új közösség olvasóterméről); paradicsoma pedig a maga életéből már kilépett, a másokért boldogságban felörlődő hős emlékké, eszménnyé illanása: a *Pihenő*. Az új átdolgozásra ekkor nem volt időm, de amikor az évad végén az igazgató azzal fenyegetett, hogy a második részt a

közönség kívánságára régi, tökéletlen alakjában bemutatja: a középső rész fele s a trilógia harmadik darabja alig egy hét alatt elkészült. Így is mutatták be, az első résztől egy évnyi távolságban, az elnéző közönség jóvoltából az elsőhöz hasonló sikerrel.

Ha én lennék miniszter

Az *Utazás* torz visszhangja s az újra meginduló szépirodalom nem vonta el figyelmem az országban folyó s egyre kritikusabb szakba érő kultúrforradalomról, sőt épp a *Mai témák* összeállításával egyidőben tettem eleget kultúrpolitikus ismerősöm régi biztatásának, hogy írjam meg véleményem az ő működésükről. Kritikára nem vállalkoztam, ahhoz nem volt meg az áttekintésem, de fölajánltam, megírom: mire törekednék én, ha miniszter lennék.

A levélnek indult írásból száz gépelt oldalas tanulmány lett: nemcsak az ötletek bősége duzzasztotta meg (hisz voltam én tanár, író, kritikus, rádiós, belekóstoltam újságba, filmbe, színházba, egyetemi hallgató lányaimon át a felsőbb oktatásba), a pillanat komolysága is. Magyarországon a diplomák száma állandóan nőtt, egyre több ipart kötöttek érettségéhez, főiskolához, az általános iskolát végzettek fele tovább tanult, az esti tanfolyamok, szabadegyetemek zsúfoltak voltak, s az értelmiségnek ez a duzzadása meglátszott az olvasóréteg, kiállítás-, koncert-, színházlátogatók megduzzadása is. Mindez azonban csak az éhséget, a kultúra mezőire betört emberek érdeklődését jelentette s nem azt, hogy a befalt asszimilálódott, nemzeti műveltségé, öntudattá vált.

A műveltség kétértelmű áldás. Vagy teret kap tevékenységünkben vagy stagnál, csömörré erjed, a legjobb esetben hobbyk hajszolásává válik. Azt szerettem volna hát megelőzni, hogy a pangó műveltség a nyugati irodalom erjesztőivel beoltva, cinizmussá ecetesedjék, s az anyagi javak terjedő hajszolása, autószerzés, gépek, utazások láza, az érdeklődést egészen maga felé telerje. A s éhségnek s az azt ellátó rétegnek próbáltam programot adni, megmutatva, mi az, amit itt is vagy éppen csak itt lehet megcsinálni. A mai nyugati művészet a közönség elleni dacból él, innét ironiája, az ingyenceknek szóló meglepetéshajszolás, a fogyasztással circulus vitiosusba kerülő elzárkózás. Nálunk épp fordítva, ebben a percben még igen s holnap már nem, milliók tájékozódási ösztöne, problémákra megnyílt esze, kiművelést kérő képzelete várja egy széles, demokratikus művelődés alkotóit és terjesztőit.

A címzettet a terjedelmében s igényiben nagyra nőtt levél kissé meglepettette, de némi habozás után jó képet vágott hozzá. A *Kortárs* folyóirat dogmatikus hírből álló szerkesztője utolsó hőstetteként egész terjedelmében közölni akarta. Zsebemben ott volt a miniszteri engedély, mellyel bármely egyetemünk, iskolánk, színházunk, kultúrintézményünk sorra láto-gathatom; irodalmi adósságaimon, betegségem figyelmeztetésén túltéve magam: egy ország-járás ügyében leveleztem, amely a magyar művelődés lappangó s előszólítható harcosaiból akart (ahogy nálunk mondják) kádert készíteni. Megint csak az ellenségeim mentettek meg. A levél ügyében összehívott kollégiumi megbeszélést lefűjták, a *Levél* folyóiratban sem jelenhetett meg, s makacsságomnak be kellett látnia, hogy megszámlált órák pazarlása minden gondolat, amelyet efféle dolgokra vesztegetek.

Gandhi halála

A közéleti obsitot megkaptam, s azóta írói adósságaimnak élek. Itt volt a tél, a sajkódi ház körül őr gyanánt a harminc fokos hideg: dolgozhattam. Decemberben a *Gandhi halála* készült el. Romain Rolland *Jeune Inde*-jét, Gandhi cikkeinek a gyűjteményét még mint egyetemi hallgató vettem meg. Nagy intermissziókkal újra vissza-visszatértem hozzá; mintaképpemmé a

második világháborúban vált. „Európának egy aktívabb gandhizmusra van szüksége”, írtam ekkoriban. Meggyilkolása az *Égető Eszter* (akkor még: *Őrültek*) írásának idejére esett, s a regény utolsó oldalaira az emberi őrültség klasszikus példajaként veti rá árnyékát. De még ekkor sem gondoltam arra, hogy drámát írjak róla. Az életdiadal hősné s nem tragikus alaknak tekintettem, s amikor később mégiscsak fölmerült bennem mint színpadi hős, az emlékezetembe ragadt ifjúkori olvasmány akkor is inkább egy drámai legendát rajzolt elém: a polgári engedetlenség meghirdetésének, lefűjásának, Gandhi bebörtönzésének a hónapjait. Csak amikor önéletrajzából s a nyolckötetes Mahatma kiadványból (Krishna Menon ajándéka a Széchényi Könyvtárnak) igazán megismertem az életét, akkor ismertem fel a tragikus vonásokat. De még ekkor is egy trilógia járt a képzeletemben: 1. Dél-Afrika, a szatiagraha felfedezése s diadalmas alkalmazása. 2. A nagy test, India megmozdulása, polgári elégedetlenség, megtorpanás (az első drámaterv szóval). 3. A felszabadulás, hindu-mozlim vérfürdő, a szatiagraha alámerülése az emberi indulatokban, Gandhi meggyilkolása.

Az ötvenes években a Gandhi-dráma egy másik drámatervvel kapcsolódott. Apáczai ellenfele az erdélyi udvarban egy angol emigráns volt, I. Károly udvari papja, s hogy az alak történelmi előzményeit jobban megismerjem, foglalkozni kezdtem az angol polgárháború korával. Így jutottam el Cromwellhez. Az ő esete egy lényeges ponton hasonlít a Gandhiéhoz; ő is üdvösség harcban álló erkölcsi ember volt, akit katonává, majd politikussá Isten ügyének a nemcsak a harcmezőn, a politika mezején is a sikert biztosító módszerek megválasztásában. Az ilyen emberek élete kikerülhetetlenül fölveti a kérdést, hogy a sikeres történelmi eszközök megválasztása összefér-e a magas erkölcsi igénnyel, vagy a politika csakugyan külön szabályú tudomány, ahogy Machiavelli tanította, amelyben még a nagy cél szolgálatában is célravigő eszközöket kell használni. Cromwell és Gandhi kétféle válasz erre a kérdésre. Cromwell úgy érezte, nem engedheti, hogy Isten ügye elbukjék a földön, s használta a célravezető eszközöket. Gandhi a szatiagrahában az erkölcsi igényt s a politikai eredményességet egy módszerbe kapcsolta, s a dél-afrikai siker után az indiai szubkontinens szabadságharcában minden jövődi politika harcmodorává akarta tenni. Mind a ketten másképp buktak el: Cromwell sikert sikerre halmozva, önmagában; a puritán erkölcs s a machiavellista módszer kortársaira is a képmutatás benyomását tette, s tulajdon lelkiismerete keserves haláltusában dobta Isten elé a választottsága tudatában kardot rántót. Gandhi megőrizte lelkét s összhangját azzal, amit Istennek nevezett; módszeréről, a szatiagraháról derült ki, hogy pusztán passzív rezisztencia, India, ha felszabadult is, kettészakadt, s Gandhi épp a győzelem perceiben az emberi természet vadságát látta hazáján elszabadulni.

Az átélt évtized megtanított a történelmi eszközök már-már cél fölötti primátusára, s azt gondoltam (papírszínházam harmadik kötetében), elgondolkoztatóul ezt a két drámát rakom egymás mellé. 62 nyarán *A történelem eszközei* címen megírtam a bevezetőt, s most, hogy én magam a történelem, vagy inkább történelmecske-csinálásból végleg kiszorultam, a Gandhi befejező részét, a *Gandhi halála*-t vettem elő. A Cromwell lett volna a könnyebb, az is volt érettebb állapotban, de akkori vázlatában túlságosan emlékeztetett más történelmi darabjaimra, míg a *Gandhi halála* szélesebb kidolgozást, tizenhárom képnyi freskót kívánt, s az *Apai dicsőség* nem adta fel a reményt, hogy ez a szélesebb módszer a vívódást bizonyos esetekben még fokozza, megrázóbbá teszi. A dráma a következő nyáron, a hindu-kínai határviszály idején jelent meg, s a szerkesztőnek a külügyminiszterig kellett mennie, hogy a közlésre engedélyt kapjon. Ami nemcsak a politikai ellenőrzés jele, azé is, amire nyugaton nincs példa, hogy milyen nagy nemzeti esemény egy irodalmi mű megjelenése vagy meg nem jelenése.

Irgalom

A tél hátralevő keményebb részét rég vajúdó regényemre, az *Irgalom*-ra szántam. Amikor 1925-ben a *Nyugat* novellapályázata földobott, az első kézirat, melyet a szerkesztőnek vittem: a *Télemakhosz* című novella volt, mely akkor még egy fiatalemberről szólt, aki olyanformán várja haza fogságban sínylődő apját, egy kevésbé ellenálló Pénélopé mellett, mint Télemakhosz Odüsszeuszt. A novellát a szerkesztő szerencsére visszaadta, így a téma alakulhatott, s 1931-ben vagy 32-ben a *Gyász* megírása táján, görög korszakomban ez is görög formát öltött. Hőse egy lány lett, harmadéves orvostanhallgató, a *Gyász* elektrai hősnőjével szembeni antigonei alak, aki a hazatért apa iránti felelősségérzetben kap lényét kibontó feladatot. A regényből akkor csak hetven hasábnyi készült el; a *Tanú* megindulása az erőmet szívta el, a közelálló modellek a bátorságomat.

45-ben házunk pusztulásában ez a töredék is elkallódott, s az *Irgalma*-t 1957-es lábadozásom idején vettem újra elő, amikor az *Égető Eszter* megjelenése egy évtized után újra regényírássra ösztönzött; a megcsappant erő, elzárkózottságom viszont kimunkált téma, jól ismert életdarab felé nyúlt. Ezen a tavaszon halt meg anyám is, akit minél gyengébb, védtelenebb lett, annál kevésbé akartam érzékenységeiben megbántani. A téma a foganása óta eltelt negyedszázad alatt, bár nem sokat, fejlődött: a szülők s lányuk történetében most kapott határozottabb körvonalat a két férfi, két világnézet sűrítője, akik közt a hősnő irgalomra beérő szíve a rászorulóbb fele hajlik; új részként most iktatódott be a hősnő és mesterségének találkozása az elfekvő kórházban is, mely (a világot is elfekvőfélenek néző) irgalomnak lesz felsőbb iskolája. A regény témája eredetileg is a nyers, fiatalos, kicsit tüntető erkölcsi szigor belátássá érése volt.

Most azonban, hogy a tíz hónap alatt lejátszódó történetben négy évtizednyi lelki fejlődést kellett rekapitulálnia, a regényből kinövő szobor méretre, tartalomra is nagyobbá lett. Nyugtalan körülményeim azonban most sem engedik meg, hogy a lassan medret ásó regény negyedén, harmadán túljussak, s ha képzeletbeli miniszterségem olyan rosszul nem üt ki, alkalmasint nem is vállalkozom többé a hátralevő erőpróbára. A tél s kora tavasz azonban nagyot lökött a regényen, melynek most készültek el döntő fejezetei; be is fejezem tán, ha a remény, hogy külföldön élő lányommal találkozhatom, bele nem ránt egy nyugati útba. Így még jó százötven gépelt oldal maradt megíratlan.

Amikor 63 őszén a megerőltető út, az agydiéta elhanyagolása s más családi bajok egymás után két szemfenék-vérzésben figyelmeztetnek bajom rosszabbodására: a befejezetlen regény a legnyomasztóbb, legfájdalmasabb adósságom. De a bemutatók közjátéka miatt csak a következő tavaszon ülhetek hozzá. Az első ívek írása közben kapom meg agyvérzésem. Egy-két hétig úgy látszik, hogy a regény sok más munkámmal együtt befejezetlen marad, de a lézió aránylag kevés nyommal gyógyul, s május végére, hét évvel a tétova kezdés után, irgalmatlan iramban, megvan az *Irgalom*: a négy nőszobor közül Medici-kápolnám leghajnalibb alakja.

Újabb drámák

1947-ben, amikor drámáim tervbe vett kiadása elé már előszót is írtam, azt ígérem, hogy olyanféle társadalmi-történeti drámát, mint amilyenekből az akkori gyűjtemény állt, nem írok többé, most már igazán az arisztophanészi elem: a komédia s a vers uralkodik színpadomon. Ez az elhatározás nem csömörből vagy szeszélyből fakadt; a *Tanú* Arisztophanész-tanulmánya a jel, hogy már akkor ilyenféle drámákra készültem, mint ahogy Nyugaton arisztophanészi irányba ment is a drámaírás. Az ember azonban nem azt írja, amit korszerűnek, művészinek,

mulatságosnak tart, hanem amit muszáj. S éghajlatunk e bejelentés után még vagy tíz olyan darabot íratott velem, amilyentől e kötetten s előszavával búcsút vettem volna; a komédiákból s verses drámákból pedig (a fél-vígjáték *Utazás*-on s a már meglevő *Sámson*-on kívül) egy sem látott napvilágot. Pedig megvoltak - címük, hősök, beosztásuk -, csak a kivetítés maradt el, a képzelet színpadáról a papírosra. A *Pusztuló magyarok*-on s a kéziratban maradt *Szépítő*-n, a másokat megszépítő ember tragikomédiáján kívül még vagy öt vígjáték várta, hogy legalább papíron bemutassam. A *Sámson*-nak is nőttek árny-öccsei, amelyeknek a különböző civilizációkból kellett volna a közös emberit, a világcivilizáció humán alapjait felszínre hozniuk. De bár csábítóbbak voltak, mint ami valóban elkészült, nem tudtak olyan követelők lenni. Most a vérezni kezdő hipertónia sürgetésére az *Irgalom* mellett a műveknek ebből a két csoportjából szerettem volna legalább egyet-egyet felmutatni. Mielőtt az *Irgalom*-nak nekiültem, a *Harc a jólét ellen* című vígjátékot írtam meg; az *Irgalom* befejezése utáni nyáron a *Négy próféta* című verses drámát.

Hogy a *Harc a jólét ellen* mikor fogant: elárulja az első felvonás, melyben az atombomba ledobása még friss élmény, de a kvékerek, akiktől én is kaptam egy mellényt vagy kabátot, már jártak Hódmezővásárhelyt; alkalmasint 46-ban tehát. A darabnak nemcsak a témája akkori, de az alakjai, felvonás-, jelenetbeosztása is. 63-ban a leírás csak a távlat növelést adta hozzá, ami a későbbi - másodszori, harmadszori - megírásnak az előnye szokott lenni. Főhősében a vásárhelyi különbséget, a filozófus történeti típusát s önmagam reagálásmódját olvastottam egy alakba. Tölcser Mihály szerint az emberiséget, legalábbis a fehéret, a jólét fogja tönkretenni, s e bölcselői hitén nem változtat a háború utáni nyomor sem, melyben a cukorpótló melasz új vívmány, s a téli fát a város tisztviselői saját kezűleg vágják ki a Tisza-part füzeseiben. Az atombomba híre is ezért rémíti meg: a gőz, villanyáram kora után itt van az atomkor, s vele a jólétnek az eddigieknél is pusztítóbb hulláma. A favágásból megjövő barátok (két másik külön: a mindentudó, s mindent szervező) az emberiség baján kotló embert lelnek a szegénysége közepette is nagyobb bajt neszelő családban. Nem azért tisztelők s különcök, hogy mesterük gondja át ne ragadjon rájuk; s a veszedelem oly nagy, hogy a szervező javaslata: most, amíg tart a nyomor, szervezni meg a jólét elleni harcot, a filozófust is a cselekvés mezejére csalja. Ekkor toppan be segélyszállítmányával a kvéker (persze, Magyarországról kivándorolt zsidó), aki azért irányítja karavánját az alföldi városba, hogy meghálálja a jóságot, amit boldogult Sári néne az üldözések alatt Tölcseryéktől kapott. Ez nem nyugszik bele a nagyobb dolgokkal elfoglalt filozófus elutasításába, az asszonyokon át igyekszik ruhaajándékait becsenni, sőt egy disznót is terel a házba, melyet a böllér szomszéd a tanácskozó híre nélkül vág le. Így alakul a jóléttellenes liga első nagygyűlése, melyen a meghívott helyi különcökön kívül a kvéker misszió teológusnője is részt vesz, s a jólét ellenszeriül a nemesebb igények nevelését tűzi ki célul: disznótorrá, ahol a villanytalan estében csak a bölcs kap sovány falatokat, a többi résztvevőt a rég ízelt javak s a pálinkával kevert bor sorra lehúzzák az alacsonyabb igények szférájába.

A *Négy próféta*: Hosea, Jesaia, Jeremia és Ezékiel. Hosea idejében még megvan Izrael is, Jesaia idejében már csak a kis Juda áll s fogja fel Jeruzsálem alatt az asszír áradatot. Száz év múlva Jeremia már Judának is behódolást javasol, az eltűnt asszírok helyett a káld Nabukadnezár előtt; Ezékielt azon a napon ismerjük meg, amelyen a Város elestének a híre a már rabságban élő zsidókhoz Babilonba megérkezik. Az első egyfelvonásosban még csak a prófétafül hallja a kis népek perpatvarain túl a világtörténelem dörgését; az utolsóban Dávid királyságának végső szegletkövét is elmosta, s a szétszórt Izrael után a szívósabb Judának is fogság lesz osztályrésze. De a pusztulással együtt nő - prófétáiban - a kicsiny nép lelke, a birodalmak áradásával, ami az utolsó ókori birodalom romjain, mint kereszténység fog fölcsapni. Hosea tulajdon irgalmában házasságtörő felesége iránt, akit a rabszolgasorsból vált

ki, ha nem is a szerető mennyei Atyát, de a szánakozó Istent fedezi fel, patrióta bújára vigaszul, a kérlelhetetlen büntetőben. Jesaia látja először Isten tervének a történelmet, melynek végcélja, ha nem is egy Civitas Dei, de a megpróbált s megtisztult nép uralma a világ felett. A behódolást ajánló s a pusztulást megérő Jeremia Isten s ember egyéni kapcsolatát fedezi fel, ha nem is a protestánsok imakamráját, de a minden szívben fölállítható oltárt, a pusztulásra ítélt közös helyett. A legfogasabb prófétám Ezékiel volt. Ő a fogság prófétája, a visszatérés, Salamon dicsőbb templomának az ígérője: a nemzeti bezárkózás, a feloldásnak ellenálló hitbeli gög, a judaizmus képviselője volt, a diaszporában spórai ellenállást nevelő. A későbbi zsidóságra jellemzőbb, de nem oly távlatnyitó, mint a fél századdal későbbi Deuterójaesaia, aki szintén pogányok közt, tán Tiruszban élt, s elsőül nem az elzárkózást, hanem a térítést, a népeket egy épület pilléreivé fogó szellemi templom építését prédikálta. Hogy a két alakot, a prófétai korból kétfele ágazó utat összehozzam, az estébe, melyen a jeruzsálemi lovas a rossz hírrel Tel Avivbe ér, egy tiruszi zsidót (a hajóscéh ügynökét, karavánvezetőt) állítok a jós némaság után vigasztalásra megszólaló Ezékiellel szemben. A darab kettejük párbeszédével, vagy inkább egymás mellett folyó monológjával, jóslatával végződik: az egyik az új Siont ígéri, a másik a pogányok Istenhez térítését tűzi ki célul.

Elvágott kötelek

Azokban a hetekben, amikor a hipertónia először adta tudtul, hogy vérezni akar, egy riporter keresett föl, s „terveimet” kérte. Az interjúból ugyanaz a makacsság szólt, ami kilenc évvel előbb a *Megmentett gondolatok*-ból s a *Levelek a hipertóniá*-ból. Ha zavar a szememben táncoló vérrög: lekötöm, s az ötéves tervek helyett öthónapos, ha kell, öthetes terveket készítek, de már csak sportból sem hagyom kiszámoltatni magam. Az interjúval egyidőben jelent meg R. Gy. bírálata a *Kísérletező ember*-ről. Ebben nem a felhozott érvek voltak a bántók, hanem hogy a fiatal írók nagy többségének a véleményét mondta a szemembe. Arról, hogy egy-egy öreg író segítségével milyen hatással lehet a fiatal pályájára, szinte minden életrajz hoz föl példát; az, hogy öreg íróknak tán még nagyobb szükségük van a fiatal biztatására: - érdemes, érdekes, amit írsz, nem estél ki az időből - nem ilyen köztudomású. De akármilyen fájdalmas volt az ellenszenv, mely a léha hangnak tapsolt, nem az *első* fiatal nemzedék volt, mellyel ezen a próbán átestem, s ellensúlyul ott voltak az olvasók, akik nem engedték sem a könyvet, sem akkoriban bemutatott legnehezebb darabom, ahogy a kritika akarta, megbuktatni. S ha a bírálat súlyát növelte is, hogy mint (épp a magam teóriája szerint) agykéreg-betegségben szenvedő író, gyanakodni tartoztam magamra, ezt is közömbösítette a tudat, hogy a betegségben eltelt tíz évnek épp a második felében új virágzást értem meg: a *Bolyai*, *Gandhi halála*, *Nagy család*, az *Irgalom*, sőt a megbírált tanulmánykötet sem volt méltatlan pályám jobb szakaszaihoz. Szervezet s világ támadása nem tört meg hát, más volt, amitől a hitem, mint egy futballgumi, észrevétlen engedni kezdett. Tanulmányaimon is utólag vettem észre, hogy mindenben az utolsó szót teszem le. Ha a két kultúra (humanista, természettudományos) vitájában szólalok föl, ha a drámáimról szóló tanulmányt igazítom ki, ha egy zenei folyóirat kérdéseire felelek, iskolaavató beszédet tartok, a filmrendezőt, a *II. József* együttesét látom el tanáccsal, vagy az új szerkesztőnek ajánlok segítséget: mindeniken érzik, anélkül hogy ez lett volna a szándékom, hogy amit mondok, utolsó áttekintés, lezáró hozzászólás ebben a kérdésben, olyan emberé, aki utolszor szedi össze magában, nem az erőt - a hitet -, hogy mielőtt műve léggömbjében tovább száll, inkább magának, mint a hallgatók megértésében bízva, még egyszer felöltse régi szerepét, s áttekintse az életet jelentő lehetőségeket. „*Elvágott kötelek*” - adtam, a léggömbhasonlatra gondolva, az utolsó közleménynek a címet, s ez lehet az egész kis gyűjteményé is. Tíz éve a *Megmentett gondolatok* írásakor az élet készült elröppenni, s a

gondolatok, a hit, ittmaradni. Most a mű van elröppenőben, s a hit száll emberétől elváltan tovább. Miért? A válasz túlmegy ezen az áttekintésen, s tán nem is illene munkásságomba. Én az agónia korában szinte gyermekesen a hitet, az életösztönt képviseltem. Ha voltak is kollapszusai, egy kis konc - sokat nevettek érte - rögtön megindította az élet, a remény tervezgetését. A kötelek elvágásával nyilván ehhez a szerephez akartam, ahogy még lehet, ragaszkodni.

Certosa

A publikálás nekem sohasem volt öröm. Azok közé az írók közé tartoztam, akiknek a könyveiről később derült ki, hogy nem is olyan rosszak, megjelenéskor egyre növvő ellenséges kar azt zúgja: na, most kompromittálta magát - úgyhogy ami másnak csendes elégtétel, a két földél közé került szöveg, az én fülembe a vesszőfutás suhogását hozza. A harmincas években már kétszer is felmentettem magam (a *Tanú* megindítása s az osztrák Anschluss előtt) a fölöslegesnek érzett megalázás alól, hogy a kötelesség, a mulasztás vádja egy-egy évnyi hallgatás után nagyobb erővel dobjon a porondra. Persze, ezek az évek se voltak némák, sőt az a tudat, hogy annak, amit írok, nem kell megjelennie, bátrabbá, termékenyebbé tett, két ugrás: a *Gyász* s *VII. Gergely* köszönheti ennek az elhallgatásnak a létét, s ebben duzzad föl a *Tanu* első évét tápláló bőség is.

Nem a nem írásra teszek fogadalmat most sem, amikor az *Irgalom* odanyújtásával publikációim sorát lezárom. Élettevékenységeim közül szinte csak ez maradt épen, öngyilkosság volna a mozgásban tartó motort leállítani. Csak irányát változtatom meg. Utolsó vásárhelyi évemből maradt fenn egyik naplóm borítékán a *Chartreuse de V.* felirat. Vásárhelyi Certosa. Egy fiatal barátom, különben kiváló művész, értelmes, rokonszenves ember látogatása hagyta bennem az elhatározást, hogy ha úgyszincs a beszédnek értelme, hagyjunk hát föl vele, s éljünk, mint a karthauziak, fölfele alkotva meg egy-egy napunk. S éltem így vagy két hónapig. A karthauzi fogadalom persze akkor sem mechanikai némaságot jelentett, csak hogy semmi olyanról nem beszélek, ami *nekem* fontos. De akkor még nem voltam érett erre a szerzetességre; családom viszonyai is hazaszólitottak. Azóta betegség, a környezet közönye, elszakadás mindazoktól, akik szívesen hallgattak, megvalósította fogadalom nélkül is a Certosát körülöttem. Mind ritkábban történik meg, hogy a mondanivaló áttörje a szavakat pötyögtető csöndet, s ha megtörténik: dadogóvá váló hangom, az arcok elidegenedése figyelmeztet, hogy fájdalomaimra nincs fül, gondolataimra felvevő szerv. A mű volt az egyetlen nyelv, melyet még beszéltem, most, hogy ez is megszűnik a közlés szerve lenni: a Certosa teljesen bezárult, s az írás, ha gyakorlom, olyan lesz, mint az imádkozás.

Albert Schweitzer okolja meg Bach-könyvében a környező közöny, meg nem értés s a bámulatos, boldog termékenység szomszédságát azzal, hogy Bach nem embereknek, Istennek komponált. Annak, aki már nem hisz, mint ő, a lipcsei karnagy, a személyes Istenben, ez nehezebben megy majd, később is fogott hozzá. De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezní, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez.

.oOo.